

ΠΕΡΙ ΑΠΛΗΚΤΟΥ

“Ὅσα ἐνταῦθα προτιθέμεθα νὰ ἐκθέσωμεν ἀναφέρονται εἰς τὴν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, καὶ δὴ εἰς τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸ στρατόπεδον. Ἐπειδὴ δὲ καὶ κατὰ τὴν ἐκδήλωσιν ταύτην τοῦ δημοσίου βίου τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἡ ρωμαϊκὴ παράδοσις διετηρήθη καὶ ἀπετέλεσε τὸ χαρακτηριστικώτερον γνώρισμα τῆς συγγενείας τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ βυζαντινοῦ κόσμου, καθίσταται ἐπάναγκες, ὅπως προτάξωμεν ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δημοκρατίας καὶ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς αὐτοκρατορίας (μέχρι τοῦ 4 μ. Χ. αἰῶνος) ἰσχυόντων.

Ἐξ ἧς ἡμέρας τὸ κράτος τῆς Ρώμης ἀνέλαβε πρωτεύοντα στρατιωτικὸν ρόλον πέραν τῶν ὁρίων τοῦ Λατίου, δύο ζητήματα προέβαλλον πρὸς λύσιν, τὸ τοῦ στρατοπέδου καὶ τὸ τοῦ καταλύματος. Ἀμφότερα ἀντιμετωπίσθησαν μετὰ τῆς μεγαλυτέρας προσοχῆς, εὐρόντα δὲ τὴν ἐμπρέπουσαν λύσιν, συνέβαλον εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ θριάμβου τῶν ρωμαϊκῶν λεγόντων.

Τοῦ στρατοπέδου καὶ τοῦ καταλύματος ἡ ὅσον ἔνεστιν ἀρτιωτέρα ὀργάνωσις ἦτο ἀναγκαία, τοῦ μὲν πρώτου διὰ τὸν διὰ μέσου ξένης τε καὶ ἰδίας χώρας ὀδεύοντα στρατόν, τοῦ δὲ καταλύματος διὰ τὸν αὐτόν, διὰ μέσου ὅμως μόνον τῆς ἰδίας χώρας ὀδεύοντα, ὡς καὶ διὰ τὰ ὄργανα τοῦ κράτους τὰ ἐκτελοῦντα εἰδικὰς ἐντολάς τοῦ κέντρου.

Ὅσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τὰ κατὰ τὴν διάταξιν τοῦ στρατοπέδου κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δημοκρατίας καὶ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς αὐτοκρατορίας ἔχουν γραφῆ τὰ ἀναγκαῖα¹. Διὰ τὰ τοῦ στρατοπέδου κατὰ τοὺς ἐν συνεχείᾳ αἰῶνας μόνον ἀξιόλογον μελέτην ἔχομεν τὴν τοῦ R. Grosse² (1453) ἀλλὰ καὶ ταύτην ἀναφερομένην μόνον μέχρι καὶ τοῦ 10οῦ αἰῶνος. Τὰ ἀφορῶντα λοιπὸν εἰς τὸ στρατόπεδον κατὰ τὸ μέχρι τῆς ἀλώσεως διάστημα ἀποτελοῦν τὴν ἐπιδίωξιν ἡμῶν, συμπληροῦντων ἐν πολλοῖς τὰ τοῦ R. Grosse διὰ τὴν μέχρι τοῦ 10οῦ αἰῶνος ἐποχὴν. Τὰ περὶ καταλύ-

¹ J. M a r q u a r d t, Römische Staatsverwaltung, Leipzig 1876, II 391 ἐξ. Πβλ. καὶ ἄρθρον castra ἐν Pauly - Wissowa, R. B. 3 (1899) 1762—1766.

² R. G r o s s e, Der römisch - byzantinische Marschlagger vom 4—10 Jahrhundert B. Z. 25 (1913) 90—121.

ματος (metatum) ἐπιφυλάσσομεθα νὰ ἐκθέσωμεν λίαν προσεχῶς ἐν ἰδιαιτέρῳ μελέτῃ.

ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟΝ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟΝ

Τὰς περὶ ρωμαϊκοῦ στρατοπέδου εἰδήσεις ὀφείλομεν εἰς συγγραφεῖς συγχρόνους. Τούτων οἱ μὲν σκοπὸν εἶχον νὰ παρῶσχουν εἰς τοὺς ἀναγνώστας τὼν τὸ μυστικὸν τῶν στρατιωτικῶν θριάμβων τῆς Ρώμης¹, οἱ δὲ ὅπως προκαλέσουν στρατιωτικὴν ἀναγέννησιν², τὴν ὁποίαν καθίστων ἐπιτακτικὴν αἱ ἀποτυχίαι τῶν ρωμαϊκῶν ὅπλων αἱ προκληθεῖσαι ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν παραμέλησιν τῶν στρατιωτικῶν πραγμάτων τῆς παλαιᾶς Ρώμης. Τὴν περιγραφὴν τοῦ στρατοπέδου τῶν μὲν χρόνων τῆς δημοκρατίας ὀφείλομεν εἰς τὸν Πολύβιον, τῶν δὲ αὐτοκρατορικῶν εἰς τὸν Ἰώσηπον³, Hyginus καὶ Vegetius. Ἐπὶ τῇ βάσει λοιπὸν τῶν λεγομένων τῶν ἄνω συγγραφέων θὰ σκιαγραφήσωμεν τὴν διάταξιν τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοπέδου.

Λίαν ἐνωρὶς εἶχε δημιουργηθῆ εἰδικὴ ὑπηρεσία ἐπιφορτισμένη μὲ τὴν ἐξεύρεσιν καὶ ρύθμισιν τοῦ πρὸς στρατοπέδου καταλλήλου χώρου τῶν ρωμαϊκῶν λεγεῶνων. Τοῦτο, ὡς καὶ ἡ διαχάραξις τοῦ στρατοπέδου γινομένη κατὰ τοὺς κανόνας τῆς limitatio, ἣτις δὲν διέφερε τῆς ἐφαρμοζομένης κατὰ τὴν ἴδρυσιν ἀποικίας, ἦτο ἔργον ἐπὶ μὲν τῆς ἐποχῆς τοῦ Πολυβίου ἐνὸς χιλιάρχου (tribunus), βοηθουμένου ὑπὸ τῶν πρὸς τοῦτο προχειρισθέντων ταξιαρχῶν (centuriones)⁴, βραδύτερον δὲ τῶν mensores καὶ metatores. Διὰ τῶν δύο τελευταίων λέξεων, ὧν ἡ πρώτη εἶναι συνηθεστέρα, δηλοῦται εἰδὸς τι τεχνικῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἀποστολὴ ἦτο ἡ καταμέτρησις. Οἱ mensores, οἵτινες κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δημοκρατίας ἀναφέρονται σπανίως, συχνότερον δὲ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν αὐτοκρατόρων ἦσαν ποικίλων εἰδικότητων, λεγόμενοι agrarii καὶ agrimensores, frumentarii, aedificiorum, machinarii καὶ sacomarii καὶ ἀπετέλουν ἰδιαιτέρα σωματεῖα.

¹ Πολύβιος, Ἱστορίαι, VI, 1, ἔκδ. Th. Büttner Wobst, Λειψία 1889—1905. Φ. λ. Ἰωσήπου, Περὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ πολέμου, III, 5, 1 καὶ 8, ἔκδ. Emm. Bekker, Λειψία 1855—1856.

² Hyginus Gromatici, Liber de munitionibus castrorum, κ. 45. ἔκδ. G. Gemoll, Λειψία 1877. Fl. Vegetii Renati, Epitoma rei militaris, I προοίμ. καὶ κ. 1, ἔκδ. C. Lang, Λειψία 1885.

³ Ἐνθ' ἄνωτ. VI, 27—32.

⁴ Ἐνθ' ἄνωτ. III, 5.

⁵ Πολύβ. Ἐνθ' ἄνωτ. VI, 41, 1.

Τούτων ἄλλοι ἀνήκον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ κράτους, ἄλλοι εἰς τὴν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἄλλοι εἰς τὴν τῶν πόλεων. Οἱ κατ' ἐξοχὴν ὅμως *mensores* ἦσαν οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, οἵτινες κατεῖχον τὴν πρώτην θέσιν ἐν τῇ ἱεραρχίᾳ μεταξὺ τῶν πολιτικῶν ἀξιωματῶν τῶν *cohortes praetoriae*. Ἐκάστη λεγεὼν εἶχεν ἰδίους *mensores*, διατελοῦντας ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ *primicerius mensorum* καὶ τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς κατ' ἀρχὰς εἰς 11 ἀνερχόμενος βραδύτερον περιορίσθη. Τῆς ἀρμοδιότητος τῶν *mensores* ἦτο προσέτι καὶ ἡ ἐξεύρεσις καταλύματος διὰ τὴν αὐτὴν καὶ τοὺς ἀνωτέρους ὑπαλλήλους, ἀλλὰ περὶ τούτου εἰς τὰ περὶ μητάτου.

Ἦδη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δημοκρατίας γίνεται ἐνίοτε χρῆσις τῆς λέξεως *metator* ἀντὶ *ensor*. Εἶτα ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα αὕτη ἐκλείπει, διὰ τὴν ἐπανεμφανισθῆ βραδύτερον καὶ ἐν μεγαλυτέρᾳ μάλιστα χρήσει, ἔστιν ὅτε δὲ μὲ διάφορον ἢ ὁ *ensor* σημασίαν. Κατὰ τὸν *Vegetius*¹ οἱ *metatores*, προπορευόμενοι τοῦ στρατοῦ, ἐξέλεγον τὸν κατάλληλον πρὸς στρατοπέδουσι χωρὸν, ἐνῶ οἱ *mensores* καθόριζον τὰς θέσεις μᾶς ἐκάστης μονάδος ἐν αὐτῷ. Ἐπίσης ἐν τῇ ἀναγραφῇ τῶν στρατιωτικῶν ἀξιωματῶν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ² οἱ *μήνσωρες* διακρίνονται τῶν *μετατόρων*, χαρακτηριζόμενοι οἱ μὲν ὡς *προμέτραι*, οἱ δὲ ὡς *χωρομέτραι*. Τοῦναντίον εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγὰς οἱ μητάτωρες καὶ οἱ μήνσωρες ἀναφέρονται ἀμρότεροι ἀδιακρίτως ὡς ἐπὶ τοῦ καταλύματος καὶ ἐπὶ τῆς διατάξεως τοῦ στρατοπέδου³.

Οἱ τεχνικοὶ οὗτοι ἐπλήρουν τὴν μνημονευθεῖσαν ἀποστολὴν τῶν χρησιμοποιοῦντες εἰδικὸν ὄργανον, *groma* ἢ *gruma* λεγόμενον, ἐντεῦθεν δὲ ἐκαλοῦντο καὶ *gromatici*. Διὰ τῆς *groma*, ἣτις ἦτο ὄργανον ὀπτικόν, τὸ καὶ κυριώτερον, τῶν μετρητῶν, ἐγένετο ἡ χάραξις τῶν ὁδῶν μᾶς νέας πόλεως ἢ καὶ στρατοπέδου μὲ βάσιν τὸ σύστημα παραλλήλων καὶ καθέτων ὁδῶν. Ἡ *groma* ἐτοποθετεῖτο πάντοτε εἰς τὸ μέσον τοῦ πρὸς χάραξιν χώρου καὶ ἀκριβῶς εἰς τὸ σημεῖον, ὅπου αἱ κυριώτεροι κάθεται ἐπ' ἀλλήλας ὁδοὶ διεσταυροῦντο. Τὸ σημεῖον δὲ τοῦτο ἐκλήθη ἐπίσης *groma*⁴.

¹ Ἐνθ' ἄνωτ. II, 7 : *Metatores qui praecedentes locum eligunt castris*.

² Περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων πολιτείας, I, 46, ἐκδ. R. Wünsch, Λειψία 1903.

³ Περὶ τῶν ὄρων τούτων γίνεται διεξοδικῶς λόγος ἐν *P a u l y - W i s s o - w a*, R. B. 7 (1912) εἰς τὰ ἄρθρα στ. 1881—1886 *groma*, στ. 1886—1896 *gromatici*, 15 (1932) 956—960 *ensor* καὶ στ. 1368 ἄρθρον *metator*. Πβλ. *M a r q u a r d t*, Ἐνθ' ἄνωτ. II, 394.

⁴ *H y g i n. de mun. castr.* I2 : *in introitu praetorii partis mediae ad viam principalem gromae locus appellatur...* Ὁ Σ ο υ ῖ δ α ς παρέχων παρὰ τὸ γ ν ὠ μ ω ν καὶ τύπον γ ν ὠ μ α ἐρμηνεύει : «ὀλίγον ἐξωτέρω τῆς στρατηγίδος σκηνῆς

Ἵνα τόπος τις κριθῆ ὑπὸ τῶν προπορευομένων *mensores* κατάλληλος διὰ στρατοπέδουσιν, ἔπρεπεν οὔτε λόφος, οὔτε ὄρος νὰ ὑψοῦται πλῆσιον του, διότι ταῦτα καταλαμβάνοντες οἱ ἐχθροὶ θὰ ἠδύναντο ἐκείθεν νὰ προσβάλουν τοὺς ἐν τῷ στρατοπέδῳ. Ἐπρεπεν ἐπίσης νὰ παρέχῃ ἀσφάλειαν ὄχι μόνον ἐναντίον ἐχθρικοῦ αἰφνιδιασμοῦ, ἀλλὰ καὶ πλημμύρας, νὰ εἶναι ὑγιεινός, εὐρύχωρος, μὲ πόσιμον ὕδωρ καὶ μὲ εὐκολίας διὰ τὴν προμήθειαν ξύλων καὶ τροφῆς διὰ τὰ κτήνη¹.

Οἱ ἐπὶ τὴν ἐκλογὴν τοῦ στρατοπέδου τεταγμένοι διὰ λευκῆς σημαίας ἐδήλουν κατὰ πρῶτον τὸ σημεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον θ' ἀνηγείρετο ἡ σκηνὴ τοῦ στρατηγοῦ (*praetorium*). Εἶτα, τοποθετοῦντες τὴν *groma* πρὸ τοῦ *praetorium*, προέβαινον τῇ βοηθείᾳ ταύτης εἰς τὴν ρυμοτομίαν τοῦ ὄλου χώρου καὶ εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς θέσεως ἑνὸς ἐκάστου χιλιάρχου, δηλουμένης δι' ἐρυθρᾶς σημαίας², καὶ ἐν γένει τὴν θέσιν ὄλων τῶν τμημάτων τοῦ στρατοῦ. Οὕτως ὁ καθεὶς ἀφικνούμενος ἐγνώριζε ποίαν θέσιν ὄφειλε νὰ καταλάβῃ.

Τὸ σχῆμα τοῦ στρατοπέδου ἔπρεπε νὰ εἶναι τετράγωνον κατὰ τὸν Πολύβιον³ καὶ τὸν Ἰώσηπον⁴, ὀρθογώνιον κατὰ τὸν *Hyginus*⁵ μὲ ἀποστρογγυλωμένας γωνίας, ἐνῶ κατὰ τὸν *Vegetius*⁶ ὀρθογώνιον, ἀλλὰ καὶ τετράγωνον, τρίγωνον, κυκλικόν, ἡμικυκλικόν ἀναλόγως τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους.⁷ Αἱ τέσσαρες δ' αὐτοῦ πλευραὶ ἔπρεπε νὰ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος. Κατὰ τὸν *Hyginus*⁸, ἡ κατεύθυνσις του ἔπρεπε νὰ εἶναι πρὸς τὸν ἐχθρόν, ἐνῶ κατὰ τὸν *Vegetius*⁹ ἢ πρὸς ἀνατολὰς ἢ πρὸς τὸν ἐχθρόν ἢ πρὸς τὴν τῆς ὄλης πορείας κατεύθυνσιν.

Τὸ ἐσωτερικὸν διηρεῖτο διὰ παραλλήλων καὶ καθέτων ὁδῶν, τῶν

χωρίον τι ὡσπερ ἀγορὰ ἀπεδέδεικτο, ὃ δὴ γνῶμα προσηγορεύετο. Ἐκεῖσε δὲ αἱ πρεσβεῖαι καὶ αἱ ἀγγελίαι καὶ ὅλα ἐγίνοντο».

¹ *Hyginus*. Ἐνθ' ἄνωτ. 57. *Veg.* *Epit. rei milit.* I, 21—25 καὶ III, 8.

² Πολύβ. Ἐνθ' ἄνωτ. VI, 41, 7. Περὶ σημαιῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ τῶν χρόνων τῆς δημοκρατίας καὶ τῶν πρώτων αὐτοκρατορικῶν διέλαβεν ὁ *v. Domszewscki*, *Die Fahnen im römischen Heere* (Abhandlungen des arch. epigr. Seminars d. Univ. Wien H. V.), Wien 1885.

³ Ἐνθ' ἄνωτ. VI, 31, 10.

⁴ Ἐνθ' ἄνωτ. III, 5, 1.

⁵ Ἐνθ' ἄνωτ. 57.

⁶ Ἐνθ' ἄνωτ. I, 23, III, 8 σ. 82.

⁷ Ἐνθ' ἄνωτ. I, 23, III, 8 σ. 82.

⁸ Ἐνθ' ἄνωτ. 56 : *Porta praetoria semper hostem spectare debet.*

⁹ Ἐνθ' ἄνωτ. I, 23 : *Porta autem, quae appellatur praetoria, aut orientem spectare debet aut illum locum, qui ad hostes respicit, aut, si iter agitur, illam partem debet adtendere, ad quam est profecturus exercitus, . . .*

ὁποίων αἱ κυριώτεραι ἦσαν, ἡ *via principalis*, ἡ *via quintana* καὶ ἡ *via praetoria*. Ἡ πρώτη χωρίζουσα τὸ στρατόπεδον εἰς δύο καὶ βαίνουσα πρὸ τοῦ *praetorium* καὶ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ἀπέληγεν εἰς τὰς δύο πύλας, τὴν *portam principalem sinistram* ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς καὶ τὴν *portam principalem dextram* ἐπὶ τῆς νοτίας. Ἡ δευτέρα ὁδός, ἡ *via quintana*, διήκουσα παραλλήλως τῆς *via principalis*, διήρει τὸ ἔμπροσθιον τμήμα τοῦ στρατοπέδου εἰς δύο ἴσα μέρη. Τέλος ἡ τρίτη, ἡ *via praetoria*, ἀρχομένη ἀπὸ τῆς πρὸ τοῦ *praetorium* ἐγειρομένης ἀρα (βωμοῦ) μετὰ τῆς ὀπισθεν τοῦ *praetorium* ἐπεκτάσεώς της διήρει τὸ στρατόπεδον κατὰ μῆκος εἰς δύο ἴσα μέρη. Ἀπέληγον δὲ ἡ μὲν *via praetoria* εἰς τὴν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἀνοιγομένην πύλην, τὴν *portam praetoriam*, ἐνῶ ἡ προέκτασίς της εἰς τὴν ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς πύλην, τὴν *portam decumanam*. Ἐπὶ τῆς *via principalis*, καὶ εἰς τὸ μέσον, ἠγείρετο τὸ *praetorium* ἐκατέρωθεν δὲ αὐτοῦ τὸ *quaestorium* (δεξιὰ) καὶ τὸ *forum* (ἀριστερά), παραπλεύρως δὲ τούτου ἡ σωματοφυλακὴ (*pedites* καὶ *equites delecti*) ἀνέπτυσε τὰς σκηνάς της¹. Εἰς τὸν ὑπόλοιπον χῶρον κατέλυον καθ' ὄρισμένην τάξιν αἱ ὑπόλοιποι πεζικαὶ καὶ ἵππικαὶ δυνάμεις, τῶν σκηνῶν των βαινουσῶν εἰς παραλλήλους σειράς, χωριζομένης ἀπ' ἀλλήλων δι' ὁδῶν ὄρισμένου πλάτους².

Τὸ στρατόπεδον ὠχυροῦτο καὶ ἐκ τῶν τεσσάρων πλευρῶν ὑπὸ τάφρου (*fossa*), χάρακος (*vallum*) καὶ τριβόλων (*cernolus*)³. Εἰς τὴν ὀχύρωσιν εἰργάζοντο πάντες οἱ ὀπλίται φέροντες ἐκ τοῦ ὀπλισμοῦ των μόνον τὸ ξίφος⁴. Ὡς πρὸς τὸ βάθος καὶ πλάτος τῆς τάφρου αἱ ἀπόψεις δὲν συμπίπτουν· οὕτως ὁ μὲν *Hyginus*⁵ δέχεται 5 ποδῶν πλάτος καὶ 3 βάθος, ἐνῶ ὁ *Vegetius*⁶, ἐξαρθῶν ταῦτα ἐκ διαφόρων παραγόντων, δέχεται 9 ἢ 12 ποδῶν πλάτος καὶ 7 ἢ 9 βάθος. Τὸ ἀνασκαπτόμενον πρὸς διόρυξιν τῆς τάφρου χῶμα, ἀναρριπτόμενον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ ὑποστηριζόμενον διὰ πασσάλων καὶ κλάδων δένδρων, ἐσχημάτιζε τὸν χάρακα (*vallum*). Τὸ ὕψος καὶ πλάτος τούτου ἐποίκιλεν ἐπίσης. Οὕτω, κατὰ μὲν τὸν *Hyginus*⁷ τὸ πλάτος ἦτο 8 ποδῶν καὶ 6 τὸ ὕψος, κατὰ δὲ τὸν *Vege-*

¹ *M a r q u a r d t*, "Ενθ' ἄνωτ. II, 399.

² Τὴν ἀκριβῆ θέσιν ἑνὸς ἐκάστου τμήματος παρέχει ὁ *M a r q u a r d t*, "Ενθ' ἄνωτ. σ. 391 ἔξ.

³ *H y g i n.* "Ενθ' ἄνωτ. 48—53.

⁴ *C. C. T a c i t i*, *Annales*, XI, 18, ἔκδ. Th. Kiessling, Λειψία 1829. *V e g e t.* "Ενθ' ἄνωτ. III, 8 σ. 83.

⁵ "Ενθ' ἄνωτ. 49.

⁶ "Ενθ' ἄνωτ. I, 24.

⁷ "Ενθ' ἄνωτ. 50.

tius¹ 13 ποδ. τὸ ὕψος καὶ 12 τὸ πλάτος Ὁ χάραξ ἀνηγείρετο οὐχὶ ἀμέσως μετὰ τὰς σκηνάς, ἀλλ' εἰς ἀπόστασιν 200 ποδῶν ἀπὸ τῶν τελευταίων τούτων. Ὁ χώρος οὗτος ἦτο ἀναγκαῖος διὰ τὴν εἴσοδον καὶ ἔξοδον τοῦ στρατοῦ, καθόσον ὄλαι αἱ μεταξὺ τῶν σκηνῶν ὁδοὶ ἐκεῖ κατέληγον. Ἐκεῖ ἐπίσης ἐφυλάσσοντο κατὰ τὴν νύκτα τὰ σφάγια καὶ ἡ προσγενομένη λεία, τὸ δὲ σημαντικώτερον, διότι οὕτω τῶν ἐχθρῶν προσβαλλόντων τὸ στρατόπεδον οὔτε ριπτόμενον πῦρ, οὔτε βέλη ἔφθανον μέχρι τῶν σκηνῶν².

Ἡ ἀσφάλεια τοῦ στρατοπέδου ἐνισχύετο προσέτι διὰ τριβόλων, τοποθετουμένων ἔξω καὶ πέριξ αὐτοῦ καὶ διὰ τοποθετίσεως φρουρῶν νύκτα τε καὶ ἡμέραν (*vigiliae, excubiae*).

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟΝ

Κατὰ ἐνῶ τὰ κατὰ τὸ στρατόπεδον διαρκούσης τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου διασαφηνίζονται ἀπολύτως διὰ τῆς παρακολουθήσεως τῆς ἱστορίας τῶν λέξεων *mensor, metator, metatio, metatum, castra, groma, gromatici*, κατὰ τὸν μακροῖον βίον τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας διασαφηνίζονται ἐπίσης διὰ τῆς ἐρεῦνης τῶν τεχνικῶν ὄρων *μήνσωρ, μητάτωρ*, σπανιώτερον *μητᾶτον* (=στρατόπεδον), *χάραξ* (=χαράκιμα, τόπος διὰ χαράκιον περικεκλεισμένος, στρατόπεδον ὠχυρωμένον), *τάφρος* (=χάνδαξ, ὄρυγμα), *ταφρεία* (=κατασκευὴ τάφρων ἢ προχωμάτων, τάφρος), *σοῦδα* (=τάφρος καὶ δὴ διὰ πασσάλων ὠχυρωμένη)³, *σοῦδατον* (=τόπος ὠχυρωμένος διὰ χαρακώματος καὶ τάφρου), *φόσσα* (=τάφρος, ὄρυγμα), *φοσσατον* (=στρατόπεδον διὰ φόσσας ὠχυρωμένον, στρατός, στρατεύμα), *φοσσατεύω* (=στρατοπεδεύω ὠχυρῶν διὰ φόσσας τὸ στρατόπεδον, ἐκστρατεύω), *παρεμβολή* (=στρατοπέδευσις, στρατόπεδον, κατάλυμα στρατιωτῶν), *ἀπληκτον* (=κατάλυμα, τόπος ὅπου καταλύει ὁ στρατός, στρατόπεδον), *ἀπληκτεύω* (=καταλύω, στρατοπεδεύω), *κατοῦνα* (=ἀποσκευαί, ἀποσκευαί στρατιώτου, σκηνή, στρατόπεδον, οἶκος), *κατοῦνέω* (=κατασκηνῶ, καταλύω, στρατοπεδεύω), *κατοῦνοτόπιον* (=στρατόπεδον, κατάλυμα).

¹ Ἐνθ' ἀνωτ. I, 24.

² Π ο λ ὺ β. Ἐνθ' ἀνωτ. VI, 31, 11 ἔξ.

³ Ὁ F. D ö l g e r συσχετίσας τὸ ὄνομα Σουίδας πρὸς τὴν λ. σ ο ὺ δ α (*Szb. d. Bayr. Acad.* 1930) ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ γραφοῦν πλεῖστα περὶ τῆς λέξεως. Πβλ. H. G r é g o i r e (Βυζάντιον 11 (1936) 744—83 12 (1937) 293—300, 658—660). F. D ö l g e r, *Zur Soüda-frage*, B. Z. 38 (1938) 36—57. F. L a m m e r t, *Suda, die Kriegsschriftsteller und Suidas*, B. Z. 38 (1938) 23—35.

Ἐκ τῶν ὄρων τούτων ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐν χρήσει ἦτο τὸ ἀπληκτον καὶ ἀπληκεύω ἐκ τοῦ λατ. *aplicitum* π. μ. τοῦ *o arlico-are*¹, ἀπαντῶν ἤδη τὸν βον αἰῶνα².

Τὴν σημασίαν τῶν λέξεων τούτων παρηκολουθήσαμεν κατὰ πρῶτον μὲν λόγον εἰς τὰ εἰδικὰ περὶ στρατηγικῆς τέχνης ἔργα τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας, τὰ πολυάριθμα τακτικά, κατὰ δευτέρον δέ, καὶ ἐντελῶς ὑποβοηθητικῶς, εἰς τὰ ἱστορικὰ συγγράματά της.

Α' ΤΑ ΜΟΝΙΜΑ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ

Ἐν τῇ ρωμαϊκῇ αὐτοκρατορίᾳ λίαν ἐνωρὶς εἶχεν ὀργανωθῆ ἔπαρκές σύστημα ἐμπορικῶν καὶ στρατιωτικῶν ὁδῶν. Ἀπὸ τοῦ 292 μ. Χ., ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, χάρις εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς Νικομηδείας εἰς πρωτεύουσαν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ἤρχισε βαθμιαία μεταβολὴ τούτου, ἡ ὁποία ἐσταθεροποιήθη διὰ τοῦ καθορισμοῦ ὡς πρωτεύουσας τῆς Κων]σταντινουπόλεως. Πᾶσαι αἱ ὁδοὶ ὠδήγουν πλέον εἰς τὴν νέαν Ρώμην. Ἡ συμπλήρωσις ὅμως τοῦ ὀδικοῦ συστήματος, τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας συντελεῖται ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α'. Τὰς περὶ τούτου εἰδήσεις ἀντλοῦμεν ὄχι ἐξ ἰδιαιτέρων πηγῶν, διότι τοιαῦται, δὲν μᾶς διεσώθησαν, ἀλλ' ἐκ τῶν ἱστορικῶν, ὑφ' ὧν σποραδικῶς παραδίδονται, ἐκ τῶν λειψάνων ἐνίων αὐτῶν, καὶ τέλος ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι πλεῖσται ἦσαν ἐν χρήσει ἀκόμη ἐπὶ Τουρκοκρατίας.

Διὰ τῶν ἀρτίως ὀργανωμένων καὶ ἐπιμελῶς συντηρουμένων στρατιωτικῶν ὁδῶν ἐκινουῦντο αἱ στρατιαί, σπεύδουσαι πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ποικίλων ἐισβολῶν, ὀχυρώσεις δὲ κατὰ διαστήματα παρεῖχον τὴν ἀπαράιτητον ἀσφάλειαν.

Τοῦ αὐτοκράτορος ἀπερχομένου εἰς πόλεμον, ὑπῆρχον εἰς ὠρισμένα κατάλληλα σημεῖα τῆς στρατιωτικῆς ὁδοῦ μόνιμα στρατόπεδα, εἰς τὰ ὁποῖα αἱ ἔνοπλοι δυνάμεις τῶν κατὰ μῆκος ταύτης ἐπαρχιῶν ἀνέμενον, ὅπως ἐνσωματωθοῦν εἰς τὰς μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος. Τὰ μόνιμα ταῦτα

¹ Ἡ ἐκπτώσις τοῦ φθόγγου *i* ἐν τῇ οὐσιαστικοποιηθείσῃ μετοχῇ δύναται ν' ἀναχθῆ εἰς τὴν λατινικὴν προφορὰν τῆς λέξεως. Ἡ διὰ τοῦ *η* παραδεδομένη γραφὴ ὀφείλεται εἰς παρετυμολογίαν: *ἀπληκτον* = τὸ μὴ πλησσομένον, ἢ ὅπου καταφεύγων τις δὲν κινδυνεύει νὰ πληγῆ, εἶτα δὲ καὶ τὸ *o*. *ἀπληκεύω*. Πβ. S. P s a l t e s, *Grammatik der byzantinischen Chroniken*, σ. 36 καὶ 112, Göttingen 1913.

² Μ α υ ρ ι κ ί ο υ, *Στρατηγικόν*, σ. 67, 125, 134 κάλ. ἔκδ. J. Scheffer μετὰ Ἀρριανοῦ, *Τέχνη τακτική*, Upsala 1664. Μ α λ ἄ λ α, *Χρονογραφία*, σ. 333, 15 κάλ. ἔκδ. Βόννης, Π α σ χ ἄ λ ι ο ν Χ ρ ο ν ι κ ὄ ν, σ. 551, 2 κάλ. ἔκδ. Βόννης.

στρατόπεδα ἐκαλοῦντο ἀπληκταὶ καὶ εἶναι τὰ ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων *stativa* λεγόμενα. Ἐκ τῶν στρατιωτικῶν ὁδῶν τοῦ Βυζαντίου μόνον ἡ τὴν Μ. Ἀσίαν διασχίζουσα μᾶς εἶναι, χάρις εἰς τὸν W. M. Ramsay², ἐπαρκῶς γνωστή. Εἰς τὸν Ἰουστινιανὸν ἐπίσης ἀποδίδεται ἡ ὁργάνωσις ταύτης ὡς καὶ ἡ ἐγκατάστασις τῶν μονίμων ἀπλήκτων³. Ἀφετηρία ἦτο ὅτε μὲν ἡ Χαλκηδὼν, ὅτε δὲ ἡ Ἐλενούπολις, εἰς τὸν κόλπον τοῦ Ἀστακοῦ. Ἡ δευτέρα ἦτο συνηθεστέρα, καθόσον οὕτως ἡ ἐπὶ στρατείαν ἀναχώρησις τοῦ βασιλέως ἦτο δυσκολώτερον νὰ ὑποπέσῃ εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν ὡς δῆθεν ἐμπόρων ἐν Κων]πόλει διατριβόντων Ἀράβων κατασκόπων. Εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους οἱ αὐτοκράτορες, ἀποβιβαζόμενοι εἰς τὰς Πύλας τῆς Βιθυνίας, ἐκεῖθεν ἐξώρμων⁴.

Τὰ ἀπληκτα ταῦτα μνημονεύονται ὑπὸ τριῶν πηγῶν. Ἡ πρώτη ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὅσα δεῖ παραφυλάττειν βασιλέως μέλλοντος ταξιδεῦειν»⁵ ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου μέχρι τῶν Ἰσαύρων ἐποχὴν. Ἡ δευτέρα ἀνήκουσα εἰς Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὅσα δεῖ γίνεσθαι τοῦ μεγάλου καὶ ὑψηλοῦ βασιλέως τῶν Ῥωμαίων μέλλοντος φορσατεῦσαι»⁶ ἀνάγεται εἰς τὴν ἀπὸ Ἰσαύρων μέχρι καὶ Βασιλείου Α' ἐποχὴν. Ἡ κυρίως ὅμως πηγὴ εἶναι ἡ τρίτη ἀποτελουμένη ἀπὸ ὀλιγόστιχον κείμενον τοῦ 9ου—10ου αἰῶνος ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐπιτάξεις τῶν βασιλικῶν ταξειδίων καὶ ὑπόμνησις τῶν ἀπλήκτων»⁷, ὅπου ὄχι μόνον μνημονεύονται ταῦτα, ἀλλὰ καὶ κατονομάζονται.

Καὶ εἰς τὰ τρία κείμενα γίνεται λόγος, ὡς ἐξ αὐτοῦ τοῦ τίτλου των καταφαίνεται, περὶ ἀπλήκτων, εἰς ἣν περιπτώσιν προσωπικῶς ὁ βασιλεὺς ἠγεῖτο τοῦ στρατοῦ. Εἰς μίαν τοιαύτην περιπτώσιν ὁ αὐτοκράτωρ πρὶν ἢ ἐγκαταλίπῃ τὴν πρωτεύουσαν διέτασσε μεταξὺ ἄλλων τοὺς ἀρμοδίους «ἐγγράφως δοῦναι αὐτῷ τὰ ἀπληκτα καὶ τὰ διαστήματα αὐτῶν, καὶ πό-

¹ Κατ' ἀπλήκτα ὑπελογίζετο ἐνίοτε καὶ ἡ πορεία τοῦ στρατοῦ ἐπερχομένου ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ. Πβλ. Νικηφ. Φωκᾶ, Περὶ παραδρομῆς πολέμου, σ. 251, 5, ἐκδ. Βόννης: «ἤνικα δὲ πρὸ τεσσάρων σταθμῶν ἦτοι ἀπλήκτων ἐπιγνῶς τὴν ὁδόν, δι' ἧς ὄρμησαν οἱ πολέμοι...», καὶ σ. 251, 13: «... ὡς ἤνικα οἱ πολέμοι ὡς ἀπὸ δύο ἀπλήκτων τῇ κλεισούρᾳ πλησιάσωσι...».

² W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, σ. 74 ἐξ. 197 ἐξ. London 1890.

³ Αὐτόθι, σ. 75 ἐξ. καὶ 200.

⁴ Αὐτόθι, σ. 201.

⁵ Ἐκδ. ἐν Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, "Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως, I, 445—454, ἐκδ. Βόννης. Περὶ τοῦ συγγραφέως ἐλπίζομεν νὰ διαλάβωμεν προσεχῶς.

⁶ Αὐτόθι, I, 455—508.

⁷ Αὐτόθι. I, 444—445.

σου λαοῦ ἔστιν ἡ χώρησις αὐτῶν»¹. Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν προετοιμασιῶν² ἐξήρχετο οὗτος τῆς πρωτευούσης ἐν μεγάλῃ πομπῇ. Διαπεραιούμενος ἐπὶ τῆς ἀσιατικῆς ἀκτῆς—ἐφ' ὅσον βεβαίως ἡ ἐκστρατεία ἐστρέφετο ἐναντίον τῶν ἀπ' ἀνατολῶν ἐχθρῶν—κατηυθύνετο πρὸς τὰ μόνιμα στρατόπεδα, ὅπου ὁ συγκεντρωμένος στρατὸς τῶν γειτονικῶν θεμάτων ἀνέμενε.

Μόλις ἔφθανεν ἡ εἰδησις περὶ προσεγγίσεως τοῦ βασιλέως οἱ στρατηγοὶ τῶν συγκεντρωθέντων θεμάτων παρέτασσον τοὺς ἄνδρας των πρὸ τοῦ ἀπλήκτου καὶ κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ. Ὅταν δὲ πλέον ὁ βασιλεὺς ἐπλησίαζεν, ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος μετὰ τῶν ἀξιωματικῶν του, ἦτοι τοῦ πρωτονοταρίου, τῶν τουρμαρχῶν, τῶν δρουγγαροκομήτων, τῶν μεραρχῶν, τοῦ κόμητος τῆς κόρτης, τοῦ χαρτουλαρίου καὶ τοῦ δομestίκου, ἀφιππεύοντες ἐπιπτον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους προσκυνοῦντες τὸν βασιλέα, ἐνῶ οἱ στρατιῶται παρέμενον ἐπὶ τῶν ἵππων. Ἐγειρόμενοι ἔπειτα οὗτοι ἐπευφήμουν μετὰ παντὸς τοῦ στρατοῦ τὸν βασιλέα, ὅστις, ἀνακόπτων τὸν δρόμον του καὶ πλησιάζων, ἠρώτα περὶ τῆς ὑγείας αὐτῶν τῶν ἰδίων καὶ τῶν οἰκογενειῶν των. Μετὰ ταῦτα διέτασεν, ὅπως ἱππεύσωσι καὶ καταλάβωσι τὴν ἐν τῇ παρατάξει διὰ τὸ θέμα ὠρισμένην θέσιν³.

Ἐἰς τὸ ἄκρον τέλος τοῦ «ἀπλήκτου» προϋπήντων παρατεταγμένοι οἱ προαποσταλέντες ἐκ τῆς «τάξεως» (=τῆς σωματοφυλακῆς) καὶ τὰ «τάγματα», οἱ ὅποιοι καὶ τὸν συνώδευον μέχρι τῆς βασιλικῆς σκηνῆς (κορτίνος)⁴. Ὅταν δ' ἐπέκειτο ἡ διὰ τὸ προσεχὲς στρατόπεδον ἀναχώρησις προαπεστέλλοντο οἱ τὰ «ἀπλήκτα» καὶ τὰς ὁδοὺς γνωρίζοντες, δηλ. οἱ μηνσουράτωρες, τῶν ὁποίων ἄλλοι μὲν προεπορεύοντο φέροντες τὴν βασιλικὴν «κόρτην» καὶ «τένταν»⁵, καὶ «ὑπουργίαν»—κυρίως εἰπεῖν τὸ ἤμισυ τῆς ὑπουργίας,—ἄλλοι δὲ προέτρεχον τῶν «θεμάτων», ὑποδεικνύοντες τὴν ὁδὸν καὶ τοὺς πόρους τῶν ποταμῶν⁶.

Ἡ «ὑπόθεσις τῶν βασιλικῶν ταξειδίων καὶ ὑπόμνησις τῶν ἀπλήκτων», οὔσα ἔργον στρατιωτικοῦ τινος μόλις ἐγγραμμάτου, μᾶς γνωρίζει τὰ μόνιμα μόνον ἀνὰ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ κατὰ τὸν 9ον καὶ 10ον αἰῶνα

¹ Αὐτόθι, I, 447, 1 ἔξ.

² Τὰ κατ' αὐτάς μᾶς περιγράφει ἐν λεπτομερείᾳ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογεννητός (ἐνθ' ἄνωτ. I, 447 ἔξ.).

³ Αὐτόθι, σ. 453, 1 ἔξ. καὶ 482, 15 ἔξ.

⁴ Αὐτόθι, I, 451, 5 ἔξ. Πβλ. τὰ λεγόμενα ἐν σ. 483, 18 ἔξ.

⁵ Διαρκούσης τῆς πορείας ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ ὑπῆρχον δύο «κόρται» καὶ διπλαῖ σκηναί· ἐκ τούτων οἱ μηνσουράτωρες προπορευόμενοι ἔφερον ἀνὰ μίαν. Οὕτω δ' ἀφικνούμενος ὁ βασιλεὺς εὔρισκε τὰ πάντα εὔτρεπισμένα καὶ ἔτοιμα

⁶ Κωνσταντῖνου Πορφυρογεννήτου, Ἐνθ' ἄνωτ. I, 452, 12 ἔξ. 465, 3 ἔξ.

ἀπαντῶντα στρατόπεδα. Τὸ εἰς τὸ χειρόγραφον τῆς Λειψίας διασωθὲν κείμενον ταύτης, τὸ μετὰ τοῦ Περὶ βασιλείου τάξεως τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου συνεκδοθὲν¹, παρέχεται λίαν τετραγαμμένον. Ἐντεῦθεν ἀπετέλεσε τοῦτο ἀντικείμενον μελέτης τῶν ἐρευνητῶν W. M. Ramsay² H. Gelzer³ καὶ J. B. Bury⁴. Οὗτοι, δεχόμενοι τὸν παρεχόμενον ἀριθμὸν ἔξ τῶν ἀπλήκτων τῆς Μ. Ἀσίας, διαφωνοῦν ὡς πρὸς τὰ θέματα, τὰ ὁποῖα εἰς ἓν ἕκαστον τῶν ἀπλήκτων ἀνέμενον τὸν αὐτοκράτορα. Ὁ πρῶτος μεγάλος σταθμὸς (ἄπληκτον) τοῦ ἐναντίον τῶν ἀπ' ἀνατολῶν ἐχθρῶν ἐπερχομένου αὐτοκράτορος ἦσαν τὰ Μαλάγινα παρὰ τὸν Σαγγάριον ἐν Βιθυνίᾳ. Αὐτόθι ἀνέμενε κατὰ μὲν τὸν Ramsay ὁ στρατηγὸς τῶν Ὀπτιμάτων, κατὰ δὲ τὸν Gelzer ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν καὶ ὁ στρατηγὸς τῶν Ὀψικίων, τέλος δὲ κατὰ Bury οἱ στρατηγοὶ Θρακῆς καὶ Ὀψικίων. Ὁ προσεχῆς σημαίων σταθμὸς ἦτο τὸ Δορύλαιον, ὅπου οἱ στρατηγοὶ τῶν Ὀψικίων καὶ τῶν Θρακησίων κατὰ τὸν Ramsay, ὁ στρατηγὸς μόνον τῶν Θρακησίων κατὰ τὸν Gelzer, ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν καὶ ὁ στρατηγὸς τῶν Θρακησίων κατὰ Bury, ὄφειλον νὰ συγκεντρωθοῦν ἀναμένοντες τὴν ἀφίξιν τοῦ βασιλέως. Τὸ τρίτον ἄπληκτον ἦτο εἰς Καβόρκιον ἐν Φρυγίᾳ οὐχὶ μακρὰν τοῦ Ἄμορίου, ὅπου ἀνέμενον οἱ στρατηγοὶ τῶν Ἀνατολικῶν, τῆς Σελευκείας (Ramsay, Gelzer, Bury) καὶ ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν (Ramsay). Ἐν συνεχείᾳ ἔαν μὲν ἡ ἔκστρατεία ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἀραβοκρατομένην Ταρσὸν τὰ ὑπόλοιπα θέματα, δηλ. Καππαδοκίας, Χαρσιανόν, Βουκελλαρίων, Παφλαγονίας, Ἀρμενιακῶν καὶ Σεβαστείας (Bury) ὄφειλον νὰ συγκεντρωθοῦν εἰς τὴν Κολωνίαν τῆς Καππαδοκίας.⁵ Εἰς περίπτωσιν ὅμως καθ' ἣν ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς ἔκστρατείας ἦτο ἡ Ἀνατολὴ οἱ μὲν στρατηγοὶ τῶν θεμάτων Καππαδοκίας, Χαρσιανοῦ καὶ Βουκελλαρίων συνεκεντροῦτο εἰς Κολωνίαν κατὰ Gelzer, Bury, εἰς Σανίαναν δὲ κατὰ Ramsay, ὅστις προσθέτει αὐτόθι καὶ τὸν τοῦ θέματος Παφλαγονίας, οἱ δὲ τῶν Ἀρμενιακῶν, Παφλαγονίας καὶ Σεβαστείας εἰς Καισάρειαν κατὰ Gelzer, Bury, κατὰ Ramsay δὲ μόνον οἱ Ἀρμ. καὶ Σεβ. Τέλος, ἔαν ἀπέβλεπεν ἡ ἔκστρατεία εἰς τὴν Τεφρικὴν τὰ ἀρμενικὰ θέματα, ἦτοι κατὰ Bury Ἀρμενιακῶν, Παφλαγονίας καὶ Σεβαστείας, συνεκεντροῦντο εἰς τὸν Βαθὺν Ρύακα.

¹ Αὐτόθι I, 444—445.

² Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 202 ἔξ.

³ Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, σ. 108 ἔξ. Leipzig 1899.

⁴ The ἄπληκτα of Asia Minor, Βυζαντις 2 (1911) 216—224.

⁵ Ὁ Ramsay (Ἐνθ' ἀν. 202 ἔξ. καὶ 218—219) διορθώνει τὴν Κολωνίαν τοῦ κειμένου εἰς Σανίαναν, ὁ δὲ Gelzer εἰς Καβόρκιον, ὡς ἐπίσης τὴν φράσιν εἰ δὲ π ρ ὀ ς τ ᾶ μ ἔ ρ η τ ῆ ς Α. εἰς οἱ δὲ κλπ., δεχόμενος ἰτακιισμόν. Τὰ ἐπιχειρήματα ἀμφοτέρων δὲν φαίνονται ἰκανά, ὥστε ν' ἀποστῶμεν τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου, τῆς ὁποίας φαίνεται ἔχεται καὶ ὁ Bury.

Καὶ ταῦτα μὲν διαρκούσης τῆς πορείας διὰ μέσου τῆς ἰδίας χώρας. Ἐπικειμένης ὁμως τῆς εἰσόδου εἰς τὴν ξένην, καὶ δὴ εἰς τὴν ἔρημον τῆς Συρίας, ἀπεβάλλετο πᾶν τὸ περιττόν. Ἦτοι τὸ τοῦλδον, μία κόρτη, αἱ ἐπὶ πλέον σκηναί, αἱ συστελλόμεναι τράπεζαι κλπ., οἱ ἀσθενέστεροι τῶν ἀνδρῶν ὡς καὶ ἐκ τῶν ἵππων οἱ χωλοὶ καὶ οἱ τραυματαῖαι. Ταῦτα παρελάμβανεν ὁ πρωτονοτάριος τοῦ θέματος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐγίνετο ἢ εἰς Συρίαν εἰσβολή, μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ παραδώσῃ αὐτὰ εἰς τὸν πρωτονοτάριον τοῦ θέματος ἐκείνου διὰ τοῦ ὁποίου ὁ βασιλεὺς ἐγκαταλείπων τὴν Συρίαν θὰ εἰσῆρχετο εἰς τὴν χώραν του.

Ἐν συνεχείᾳ ἀνασυντάσων ὁ ἡγεμὼν τὰς δυνάμεις καὶ ὀρίζων τὰ τῆς τάξεως κατὰ τὴν πορείαν ἔδιδε τὸ σημεῖον ἐκκινήσεως. Οἱ ἄνδρες τῆς ἐμπροσθοφυλακῆς ἐξελέγοντο μεταξὺ τῶν «θεμάτων» τῶν γειτονουόντων πρὸς τὴν ἐχθρικὴν χώραν «διὰ τὸ καὶ πείραν ἔχειν αὐτοὺς τῶν τε ὁδῶν καὶ τῶν λοιπῶν τόπων τῶν ἐχθρῶν, καὶ ἔτι τὴν πείραν τῶν ἐνεδρευμάτων καὶ τῶν πολέμων αὐτῶν». Ἐφ' ὅσον δὲ διήρκει ἢ διὰ μέσου τῆς ἐχθρικῆς χώρας πορεία, ἐπεβάλλετο ἢ στρατοπέδευσις ἐκάστην νύκτα περιχαρκακωμένου τοῦ στρατοπέδου καὶ λαμβανομένων πάντων τῶν μέτρων ἀσφαλείας αὐτοῦ¹.

Β' ΤΟ ΠΡΟΣΩΡΙΝΟΝ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟΝ

Καὶ ταῦτα μὲν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ μόνιμα στρατόπεδα. Τὰ ὅσα ἐν συνεχείᾳ θὰ εἴπωμεν ἀναφέρονται εἰς μὴ μόνιμα, συγκροτούμενα ὑπὸ τοῦ ἐν πορείᾳ στρατοῦ διὰ μίαν ἢ περισσοτέρας νύκτας, διὰ μέσου ἐχθρικῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἰδίας εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν ὑπῆρχε φόβος αἰφνιδιασμοῦ ἐκ μέρους εἰσβαλόντος ἤδη ἐχθροῦ. Τὰς σχετικὰς πληροφορίας θὰ παρὰσχῶμεν κατὰ σειρὰν χρονολογικὴν τῶν περὶ στρατηγικῆς βυζαντινῶν συγγραφεῶν ἐκ τῶν ὁποίων κυρίως ἀντλοῦμεν.

ΟΡΒΙΚΙΟΥ, ΤΑΚΤΙΚΟΝ

Ὡς συνέβη καὶ κατὰ τὴν πρώτην ἡμαδικὴν χρησιμοποίησιν βαρβάρων μισθοφόρων, οὕτω καὶ κατὰ τὸν ὄν αἰῶνα, τὴν κατ' ἐξοχὴν περιόδον τῶν ξενικῶν μισθοφορικῶν στρατευμάτων, ἣτις ἤρχισε ἅμα τῇ ἀναρρήσει τοῦ Θεοδοσίου Α' ²), ἐπῆλθε χαλάρωσις τῶν κατὰ τὴν τακτικὴν πα-

¹ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐνθ' ἀνωτ. Ι, 453, 8 ἔξ. καὶ 486, 11 ἔξ.

² Ζώσιμος, IV, 26, 40, ἔκδ. Βόννης. Ἰβλ. τὰ περὶ τοῦ ῥόλου αὐτῶν ἐν τῇ διοικήσει τῶν κοινῶν λεγόμενα ὑπὸ Α. Vasiliev, Histoire de l'empire byzantin, I, 106 ἔξ. καὶ 110, Paris 1932. Γ. Κόλια, Ἡ προβυζαντινὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ στάσις τοῦ 390, σ. 37, Ἀθήναι 1935.

ραδεδομένων. Τὰ πλήγματα ἐξ ἄλλου ὑπὸ τῶν γειτόνων ἐν τῇ Δύσει καὶ τῇ Ἀνατολῇ ἦσαν ἀλλεπάλληλα, με τεραστίας δὲ διὰ τὴν αὐτοκρατορίαν συνεπειάς. Αἱ δυτικαὶ ἐπαρχίαι, μὴδ' αὐτῆς τῆς πρωτεύουσας τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἐξαιρουμένης, ἀπωλέσθησαν διὰ παντός, ἐν ᾧ χρόνῳ οἱ Πέρσαι ἐν τῇ Ἀνατολῇ ρωμαϊκὰς στρατηγικὰς μεθόδους ἐφαρμόζοντες ἐσημείωναν προόδους βραδείας ἀλλὰ σταθεράς. Τοιαύτην κρίσιμον κατάστασιν ἀπεσκόπει νὰ ἐπανορθώσῃ ὁ Ὀρβίκιος, στρατιώτης, συγγραφεὺς ἑνὸς ἐγχειριδίου, ἀρχομένου τοῦ ἑοῦ αἰῶνος ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἀναστασίου¹.

Κατὰ τὸν Ὀρβίκιον ἡ ἀναζήτησις τῶν ἀσφαλεστέρων ὁδῶν καὶ τοῦ καταλλήλου χώρου πρὸς στρατοπέδουσιν ἀνῆκεν εἰς τοὺς ἀντικένσωρας ἢ προπάτωρας, εἰς δὲ τοὺς μῆνσωρας ἢ καταμέτρησις καὶ διάταξις τοῦ χώρου καὶ ἡ ἐγκατάστασις ἑνὸς ἐκάστου εἰς τὴν ὑπ' αὐτῶν καθορισθεῖσαν θέσιν. Παρ' ἐκάστῳ τάγματι ἢ βάνδῳ εὗρισκοντο ἀνὰ δύο ἀντικένσωρες καὶ μῆνσωρες², οἵτινες, προπορευόμενοι, ὄφειλον νὰ εὔρουν τὸν κατάλληλον χώρον πρὸς «ἀπλήκευσιν ἢ φοσσᾶτα ποιῆσαι». Ἐθεωρεῖτο δὲ ὡς τοιοῦτος ὁ παρέχων ἀσφάλειαν. Κατὰ ταῦτα ἔπρεπεν ἀπαραιτήτως ν' ἀποφεύγηται τόπος πλησίον τοῦ ὁποίου ὑψοῦτο λόφος ἢ ὕρος ἢ ἔξετεινετο δάσος ἢ εὗρισκετο τὸ στρατόπεδον τοῦ ἐχθροῦ³. Ὡς πλέον δὲ κατάλληλος πρὸς τὸ «ἀπληκεῦσαι» χώρος συνιστᾶτο ὁ ἐπὶ ὑψηλοτέρου καὶ ἀναπεπταμένου πεδίου εὗρισκόμενος καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ ὄχυρός⁴ ὡς π. χ. ὁ χώρος, ὅπου ἡ μία τῶν πλευρῶν τοῦ στρατοπέδου θὰ ἐξησφαλίζετο ὑπὸ ποταμοῦ, λίμνης ἢ παρομοίου τινός. Ἐπίσης συνιστᾶτο, ὅπως ὁ τό-

¹ Ἐκδ. ἰδ. ἐν Krumbacher, BLG² 637. Ἀποσπάσματα ἐκδίδονται ὡς Fontes ὑπὸ R. V á r í, Leonis imperatoris Tactica, Βουδαπέστη 1917. Αἱ παραπομπαὶ γίνονται εἰς τὴν ἔκδ. J. S c h e f f e r, Arriani, Tactica et Mauricii, Ars militaris, Upsala 1664. Τὴν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὸν ἑοῦ αἰ. ἠρεῦνησεν ὁ A u s s a r e s s e s, L'armée byzantine à la fin du VIe siècle d'après le Strategicon de l'empereur Maurice, Bordeaux et Paris, 1909. Πβλ. M a u r i c i o u, Στρατηγικόν, προοίμ. σ. 1 καὶ Λ ε ο ν τ ο ς, Τακτικά, I, προοίμ. σ. 5, ἔκδ. Vári: «Τῆς στρατιωτικῆς καταστάσεως ἀμεληθείσης χρόνῳ πολλῷ καὶ εἰς παντελῆ λήθην ὡς εἰπεῖν ἐλθούσης, ὡς μὴδὲ αὐτὰ τὰ πρόχειρα τοῦ στρατηγεῖν ἐγχειροῦντας ἐπίστασθαι πολλά τε δυσχερῆ διαφόρως συμβῆναι, καὶ ποτὲ μὲν ἀγυμνασίαν αἰτιάσθαι στρατιωτῶν, ποτὲ δὲ ἀπειρίαν στρατηγῶν καταμέμφεσθαι, συνειδομέν ἐκ τε τῶν ἀρχαίων λαβόντες καὶ μετρίαν πείραν ἐπὶ τῶν ἔργων εὐρόντες ταύτην συγγραφῇ παραδοῦναι κατὰ τὸ ἡμῖν δυνατὸν συντόμῳ τε καὶ ἀπλῇ . . . ».

² M a u r i c i o u, Στρατηγ. I, 3 σ. 29. 9 σ. 41. II, 11 σ. 66 ἔξ. VII, 17 σ. 170 ἔξ. IX, 3 σ. 218. XII, 8, 22 σ. 349 ἔξ. ἔκδ. Scheffer.

³ Αὐτόθι, IX, 3 σ. 217 ἔξ. XII, 8, 20 σ. 343 ἔξ.

⁴ Αὐτόθι, IX, 3 σ. 218.

πος εἶναι ἀνοικτὸς (γυμνός) καὶ ἐλαφρῶς ἐπικλινής. Τὸ τελευταῖον διὰ λόγους ἐντυπώσεως, καθόσον οὕτω τὸ στρατόπεδον θὰ ἐφαίνετο μεγαλύτερον εἰς τὸν ἐχθρόν, παρ' ὅ,τι ἐπὶ ἐπιπέδου ἐκτάσεως¹. Ἡ στρατοπέδευσις ἔπρεπε νὰ γίνηται μακρὰν ἐλωδῶν ἐκτάσεων καὶ ἄλλως πως ἀνθυγιεινῶν. Ὅλως δ' ἰδιαιτέρα μέτρα ἐλαμβάνοντο, ὅπως ὁ τόπος διατηρηθῆται καθαρός². Ἐπειδὴ δὲ τὸ τελευταῖον τοῦτο, ἦτο δύσκολον, ἴσχυεν ἡ ἀρχὴ τῆς συχνῆς μεταστρατοπεδεύσεως εἰς ἄλλον τόπον.

Ἐνδεδειγμένος πρὸς στρατοπέδευσιν χῶρος ἦτο ἐπίσης ἐκεῖνος, ὅπου θὰ ἐξεσφαλίζετο εὐκόλως τροφὴ καὶ ὕδωρ δι' ἀνθρώπους καὶ ζῷα. Ἐπεζητεῖτο δὲ χῶρος, ὅπου παραρρέων ποταμὸς ὄχι μόνον πόσιμον ὕδωρ θὰ περιεῖχεν ἀλλὰ καὶ ἀσφάλειαν ἐκ μιᾶς τῶν πλευρῶν³. Εἰς περιπτώσιν ὅμως, καθ' ἣν ὁ ἐχθρὸς εὐρίσκετο ἀκόμη μακρὰν, ἀπηγορεύετο, ὅπως ἡ στρατοπέδευσις, καὶ μάλιστα τοῦ ἵππικου, γίνηται πλησίον ὕδατος, «ἵνα μὴ καὶ τὰ ἄλογα καὶ οἱ ἄνδρες ἐν συνηθείᾳ τῆς πολυποσίας γινόμενοι, ἐν καιρῷ καρτερίας μὴ φέροντες ὀλιγορῶσιν»⁴.

Τῆς πορείας γινομένης εἴτε ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ εἴτε ἐν τῇ τοῦ ἐχθροῦ ἐπεβάλλετο ἡ ὀχύρωσις τοῦ στρατοπέδου ἀκόμη καὶ ἂν ἐπρόκειτο δι' ἀνάπαυλαν μιᾶς μόνον ἡμέρας⁵. Ἡ καὶ ἐν τῇ ἰδίᾳ ἀκόμῃ χώρᾳ στρατοπέδευσις καὶ ὀχύρωσις τοῦ στρατοπέδου εἶχε, νομίζομεν, μᾶλλον χαρακτηριστικὰ ἀσκήσεως ἢ ἀσφαλείας, ἐξαιρουμένης βεβαίως τῆς περιπτώσεως καθ' ἣν οἱ ἐχθροὶ εἶχον ἤδη εἰσβάλει εἰς τὴν χώραν καὶ περιέτρεχον ταύτην δροῦντες.

Ἄμα τῇ ἀφίξει τοῦ στρατοῦ εἰς τὸν πρὸς ἀπλήκευσιν ἐκλεγέντα τόπον, ἐν ᾧ τὰ μεταγωγικὰ εἰσερχόμενα κατελάμβανον τὴν ἐν τῷ στρατοπέδῳ θέσιν των⁶ καὶ φρουροὶ ἐτοποθετοῦντο πέριξ πρὸς ἀντιμετώπισιν παντὸς αἰφνιδιασμοῦ, οἱ ἄνδρες ἐπεδίδοντο εἰς τὴν ἀνέγερσιν ὀχυρώματος. Τοῦτο συνεκρότουν αἱ ἄμαξαι⁷, τοποθετούμεναι κατὰ σειρὰν πέριξ τοῦ

¹ Αὐτόθι, XII, 8, 22 σ. 353.

² Πβλ. καὶ Cod. Just. XII, 35, 12. Βασιλ. 57, 3, 12.

³ Ἐὰν ὁ ποταμὸς ἦτο βατός, ἐπετρέπετο νὰ διασχίξῃ τὸ στρατόπεδον, εἰς ὄχι, νὰ παραρρέῃ αὐτό.

⁴ Μ α υ ρ ι κ ἰ ο υ, Στρατηγ. XII, 8, 22 σ. 354 ἐξ.

⁵ Αὐτόθι, V, 4 σ. 125. VIII, 1 σ. 179.

⁶ Αὐτόθι, IX, 3 σ. 219.

⁷ Πιθανῶς ἡ τοιαύτη χρησιμοποίησις τῶν ἄμαξῶν ὀφείλεται εἰς ἐπίδρασιν τῆς τακτικῆς τῶν ἀπὸ βορρᾶ βαρβάρων ἐχθρῶν τοῦ Βυζαντίου, οἵτινες εἰς ἀδιάκοπον κίνησιν εὐρισκόμενοι, νομαδικῶς διαβιῶντες καὶ εἰς ἀμάξας ἐνδιαιτώμενοι, περιέκλειον διὰ τούτων τὸν προσωρινὸν καταυλισμὸν των. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐπίδρασις τῆς πολεμικῆς τακτικῆς τῶν Ἀβάρων ἐπὶ τῆς τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα διεπιστώθη ὑπὸ τοῦ E. D a r k ó, Die militärischen Reformen des Kai-

στρατοπέδου, τοῖχος, ἂν βεβαίως ὁ τόπος παρείχε τὰ ἀπαραίτητα ὄλικά, καὶ τάφρος πλάτους μὲν ποδῶν 5—6, βάθους δὲ 7—8, τοῦ ἀνασκαπτομένου χώματος ἀναρριπτομένου πρὸς τὰ ἔσω. Ἡ ὀχύρωσις συνεπληροῦτο διὰ τῆς κατὰ διαστήματα τοποθετήσεως *τριβόλων* πέριξ τοῦ στρατοπέδου καὶ τῆς ἀνασκαφῆς ὀπῶν φερουσῶν σκόλοπας. Ἐὰν ὅμως ὁ τόπος ἦτο πετρώδης, πᾶσα δ' ἐκσκαφή τάφρου ἀδύνατος ἢ ἦτο ἀργὰ καὶ ἡ νύξ ἐπέκειτο, οἱ τριβόλοι καταλλήλως τοποθετούμενοι παρείχον τὴν δυνατὴν ἀσφάλειαν.

Τὸ ὠχυρωμένον στρατόπεδον ἦτο σχήματος «παραμῆκους τετραγώνου»¹, ἔφερε τέσσαρας κυρίας πύλας, ἀνὰ μίαν ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς, ἐπὶ πλέον δὲ «παραπόρτια», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ μίαν οὐσιώδη καινοτομίαν τὸ πρῶτον ἐνταῦθα ἀπαντῶσαν. Ἡ ἄμυνα τῶν πυλῶν, δηλ. τοῦ ἀσθενεστεροῦ σημείου ἑνὸς στρατοπέδου, ἀντίθετο εἰς τοὺς καλύτερους τῶν ἀξιωματικῶν (χρησίμους τῶν τριβούνων) μετὰ τῶν ὑπ' αὐτοὺς ταγμάτων.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ στρατοπέδου καὶ κατὰ μῆκος τῶν ἀμαξῶν ἤγειρον τὰς σκηνάς των οἱ «ψιλοὶ» τῶν στρατιωτῶν. Ἀφιεμένου ἑνὸς διακένου ἐκ 300 ἢ 400 ποδῶν, ἤρχιζεν ἡ στρατοπέδευσις τοῦ ὑπολοίπου στρατοῦ, τοῦτο δὲ «ὥστε ταῖς τῶν ἐχθρῶν τοξείαις μὴ πλήττεσθαι τοὺς ἐν μέσῳ, ἀλλ' ἐν τῷ εὐκαίρῳ τόπῳ πίπτειν τὰς σαγίτας». Τὸ στρατόπεδον ἐχώριζον δύο ὁδοὶ καθέτως διασταυρούμεναι καὶ ἀπολήγουσαι εἰς τὰς 4 πύλας. Εἰς τὸ μέσον ἐσχηματίζετο σταυροειδῆς πλατεῖα πλάτους μέχρι 40 ἢ 50 ποδῶν. Πέριξ ταύτης ὡς καὶ κατὰ μῆκος τῶν ὁδῶν καθ' ὠρισμένην τάξιν ἐστήνοντο αἱ σκηναὶ ἑκάστου «ὀρδίνου», χωριζόμεναι διὰ στενωπῶν, τοῦ καθ' ἕκαστον «μεράρχου» στρατοπεδεύοντος εἰς τὸ μέσον τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀνδρῶν. Ὁ στρατηγὸς δὲν ἀνέπτυσσε πλέον τὴν σκηνὴν του εἰς τὸ μέσον τῆς πλατείας, ὡς τοῦτο εἶδομεν συμβαῖνον εἰς τοὺς παλαιότερους χρόνους (Hyginus, Vegetius), ἀλλ' εἰς ἄλλο τι σημεῖον τοῦ στρατοπέδου καὶ τοῦτο «ἵνα μὴ καὶ τῇ μέσῃ ἐμποδίξῃ πρὸς πάροδον καὶ ὑπὸ τῶν παρερχομένων ὀχλῆται».

Τὸ ἵππικὸν συνηθέστατα ἐλάμβανε θέσιν ἔξω τοῦ στρατοπέδου, ἄλλως εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ.

Ὁ στρατηγὸς διὰ τῶν «τουβατῶρων» καὶ «βουκινατῶρων», οἵτινες

sers Herakleios, *Izvestija Bulg. Arch. Inst.* 9 (1935) 110—116. Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς τακτικῆς τῶν βαρβαρικῶν φυλῶν γενικώτερον ἐπὶ τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς διεξοδικῶς διέλαβεν ὁ α ὁ τ ὁ ς (*Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins*, *Byzantion* 12 (1937) 119—147).

¹ Μ α υ ρ ι κ ῖ ο υ, *Στρατηγ.* XII, 8, 22 σ. 353.

ἀδιαλείπτως περιεστοίχιζον αὐτόν, ἔδιδεν ἑσπέρας γενομένης τὸ σημεῖον τῆς καταπαύσεως πάσης ἐργασίας. Ἐπηκολούθει τὸ δεῖπνον καί, ἀφοῦ ἐψάλλετο ὁ τρισάγιος ὕμνος, οἱ ἐπὶ τούτῳ τεταγμένοι ὄριζον καὶ ἔτοπο-
θέτουν τὰς νυκτερινὰς φρουράς. Εἰς τὸ ἐξῆς ἀπηγορεύετο αὐστηρῶς πᾶς θόρυβος ἐν τῷ στρατοπέδῳ. Οὐδεὶς δ' ἐπετρέπετο νὰ εισέλθῃ ἢ ἐξέλθῃ αὐτοῦ.

ΑΝΩΝΥΜΟΥ, ΠΕΡΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ

Ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τῆς τελευταίας ἐνσυνειδήτου προσπαθείας ἀναβιώσεως τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ κράτους, μᾶς διεσώθη πολύτιμον σύγγραμμα ἀνωνύμου συγγραφέως ὑπὸ τὸν τίτλον «Πολιτικῆς πρακτικὸν μέρος, ἦτοι περὶ στρατηγικῆς»¹. Ὁ ἀνωνύμος Βυζαντινὸς συγγραφεὺς εἰς τέσσαρα κεφάλαια (26—29) παρέχει πολυτίμους σχετικὰς μετὰ τὸ θέμα μας εἰδήσεις. Ἐντεῦθεν συνάγεται, ὅτι τὸ στρατόπεδον καὶ κατὰ τὸν βῶν αἰῶνα εἶχεν εἰς πλεῖστα σημεῖα ὡς βάσιν τὸ τοῦ Hyginus. Καὶ τότε οἱ *μήσωρες*² ἐξεπλήρουν ἀνάλογον ἔργον, οἷον οἱ *mensores* καὶ οἱ *metatores* κατὰ τὸν 2ον καὶ 3ον αἰῶνα. Οὗτοι, προτρέχοντες τοῦ στρατοῦ, εἶχον ὡς ἀποστολὴν τὸ «εὐπρεπίζειν τὰ στρατόπεδα». Ὅντες ὑποχρεωμένοι νὰ προπορεύωνται τῆς φάλαγγος, νὰ διώκουν φεύγοντας ἐχθροὺς ἢ καὶ νὰ διαφεύγουν διωκόμενοι ὑπὸ ἰσχυροτέρων ἀντιπάλων, ἦσαν ἐφιπποὶ³. Τῆς πορείας δὲ γινομένης διὰ τῆς ἐλθρικῆς χώρας, οὗτοι προεπορεύοντο ἐν ὄψει πάντοτε τῆς ἀκολουθοῦσης φάλαγγος⁴. Ὁφείλον προσέτι νὰ γνωρίζουν κατὰ πόσον τὸ χόρτον τῆς περιοχῆς διὰ τῆς ὁποίας θὰ διήρχετο τὸ στράτευμα ἦτο κατάλληλον διὰ τοὺς ἵππους, ἐν ἐναντία δὲ περιπτώσει, νὰ ζητήσουν ἀλλαγῶν τόπον στρατοπεδεύσεως. Ἐπίσης ἔργον των ἦτο ἡ δοκιμὴ τῶν ὑδάτων, μὴ τυχὸν δηλ. ταῦτα ἦσαν ἀκατάλληλα πρὸς πόσιν ἢ φύσει ἢ ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν δηλητηριασμένα⁵.

Οἱ *μήσωρες* τοῦ ἕκτου αἰῶνος ἔπαυσαν, φαίνεται, ἐν τῷ μεταξὺ νὰ εἶναι οἱ εἰδικοὶ τῶν χρόνων τῆς δημοκρατίας καὶ τῶν πρώτων τῆς αὐτοκρατορίας ἐπιστήμονες *mensores*. Εἶναι μᾶλλον ἐμπειρικοὶ τῶν βοηθητικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ στρατοῦ, οἱ ὅποιοι δὲν χρησιμοποιοῦν πλέον τὰ ὄρ-

¹ Ἐκδ. H. K ö c h l y - W. R ü s t o w, Griechische Kriegsschriftsteller, τόμ. II, μ. 2, Λειψία 1855.

² «Περὶ μηνσόρων» εἶναι ὁ τίτλος τοῦ XXXVI κεφ.

³ XXVI, 5.

⁴ XXVI, 6.

⁵ XXVI, 2. Πβλ. καὶ K ε δ ρ η ν ό ν, I, 723,7: «Ὁ δὲ Ἡράκλειος ἀπάρας ἀφ' ἑσπέρας ὄδευσε δι' ὅλης τῆς νυκτός, μακρὰν τε γενόμενος ἀπ' αὐτῶν, εὐρῶν πεδίων γλοηφόρον ἠπλήκυσσε».

γανα τῶν ὁμοτέχων των τῶν παρελθόντων αἰώνων. Οὕτως ἀντὶ τῆς παλαιᾶς διὰ γρομα καὶ σχοινίου καταμετρήσεως τοῦ χώρου, ὅπερ σύστημα ὁ ἀνώνυμος θεωρεῖ γελοῖον, γίνεται αὕτη διὰ ῥίψεως βελῶν, «ὃ δὴ τάχιστόν ἐστιν πρὸς τὴν εἰρημένην ἀναμέτρησιν»¹.

Εἰς τὸ ἔργον των τῆς διαχαράξεως τοῦ στρατοπέδου ἐβοηθοῦντο οἱ μὴνσωρες καὶ ὕφ' ἑνὸς «λόχου» ἐξ ἐκάστου τάγματος. Οἱ ἄνδρες οὗτοι ἔφερον τὰ ἐμβλήματα τοῦ τάγματός των², τὰ ὁποῖα, μετὰ τὴν διαχάραξιν τοῦ στρατοπέδου ὑπὸ τῶν μηνσῶρων, ἐπήγγυον εἰς τὴν διὰ τὸ τάγμα ὑπὸ τῶν αὐτῶν προκαθορισθεῖσαν θέσιν καὶ ἥτις ἀνταπεκρίνετο εἰς ἐκείνην τὴν ὁποίαν τοῦτο κατεῖχεν ἐν τῇ φάλαγγι ὁδεουσίῃ. Ἀναμένοντες δὲ τὴν ἀφίξιν τοῦ στρατοῦ ὑπεδείκνυον εἰς ἕνα ἕκαστον τὴν θέσιν του³.

Οἱ στρατιῶται ἀφικνούμενοι ἐπεδίδοντο κατὰ πρῶτον εἰς τὴν κατασκήνωσιν, εἶτα δέ, ἀφοῦ ἐγευματίζον, εἰς τὴν ἀνόρουξιν τῆς τάφρου, ἀναρρίπτοντες τὸ ἀνασκαπτόμενον χῶμα πρὸς τὰ ἔσω. Οὕτως ὁ «χάραξ» καθίστατο τρεῖς πόδας ὑψηλός, ἐνῶ τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τῆς τάφρου ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀνὰ 5 πόδας⁴. Ὁ περικεκλεισμένος οὗτος χῶρος διηρεῖτο διὰ δύο ἐπαλλήλων καθέτων ὁδῶν ἀποληγουσῶν εἰς τὸ μέσον ἐκάστης πλευρᾶς, ὅπου καὶ ἠνοίγοντο αἱ 4 πύλαι τοῦ στρατοπέδου. Ἐτέρα δὲ περιφερειακὴ ὁδὸς διήκουσα παραλλήλως τῶν τεσσάρων αὐτοῦ πλευρῶν ἐχώριζε τὴν κατασκήνωσιν ἀπὸ τὸν χάρακα. Τὰ τέσσαρα τμήματα εἰς τὰ ὁποῖα αὕτη ἐχώριζετο ὑπὸ τῶν δύο διασταυρουμένων ὁδῶν διηροῦντο ὁμοίως εἰς μικρότερα διὰ δρομίσκων ἐξικνουμένων μέχρι τῆς περιφερειακῆς ὁδοῦ. Τοιοῦτοτρόπως καθίστατο δυνατὴ καὶ ταχεῖα ἡ κίνησις τοῦ στρατοῦ πρὸς τὸν χάρακα εἰς περιπτώσιν ἐχθρικῆς ἐπιθέσεως⁵.

Ὡς ἐλέχθη, ἡ ἐν τῷ στρατοπέδῳ ὕφ' ἑνὸς ἐκάστου τμήματος καταλαμβανομένη θέσις ἀντεστοίχει πρὸς τὴν ἐν τῇ φάλαγγι. Ἐκ τῶν σημαντικωτέρων προσέτι διατάξεων ἐθεωρεῖτο καὶ ἡ καθορίζουσα, ὅπως οἱ ἄνδρες ἐκάστης ἴλης καταλύουν ὑπὸ μίαν ἢ ὑπὸ δύο παρακειμένας σκηναὶς καὶ τοῦτο διὰ λόγους ψυχολογικούς, καθόσον οὕτως ἀνεπτύσσετο ψυχικὸς σύνδεσμος μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν της.

Εἰς τὸ μέσον τῆς σκηνῆς συνεκεντροῦντο αἱ τροφαί. Τὰ δόρατα ἐπί-

¹ XXVI, 3.

² Περὶ τῶν σημαίων καὶ τῶν διακριτικῶν ἑνὸς ἐκάστου τμήματος τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ διέλαβεν ὁ R. G r o s s e, Die Fahnen in der römisch-byzantinischen Armee des 4—10. Jahrhunderts, B. Z. 24 (1914) 359—372.

³ XXVI, 4.

⁴ XXIX, 1.

⁵ XXVIII, 3, 4.

γνυντο παρὰ τοὺς πόδας ἑνὸς ἑκάστου, παρ' αὐτὰ δ' ἔτοποθετοῦντο αἱ ἀσπίδες μὲ τὴν κοίλην αὐτῶν ἐπιφάνειαν πρὸς τὰ ἄνω, διότι οὕτως ἡ ἀνάληψις, ἀνάγκης τυχούσης, θὰ ἦτο ταχεῖα, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ὄπλα των κατελάμβανον θέσιν ἐπ' ἀριστερᾶ αὐτῶν κατακλινομένων ¹. Παρ' ἐκάστη σκηνῇ προεβλέπετο διαρκούσης τῆς νυκτὸς ἡ τοποθέτησις φρουρᾶς, κυρίως πρὸς πρόληψιν κλοπῶν ².

Ἡ θέσις τῶν πεζῶν καὶ τῶν ἵππέων ἐν σχέσει πρὸς ἀλλήλους ἦτο ἐπίσης καθωρισμένη. Οὕτως οἱ μὲν πρῶτοι προσφορώτερον ἐθεωρεῖτο νὰ πῆξουν τὰς σκηνάς των παρὰ τὸν χάρακα ἐν ἀδιαπτῶτῳ συνεχείᾳ, ἐνισχυομένου κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐκείνου, ἐνῶ οἱ ἵππεῖς εἰς τὸ μέσον τοῦ στρατοπέδου, ἀποφευγομένης οὕτω τῆς διαταραχῆς, τὴν ὁποίαν οἱ ἵπποι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ προκαλέσουν τοξευόμενοι ὑπὲρ τὸν χάρακα ὑπὸ ἐπιτιθεμένων ἐχθρῶν ³. Συνιστᾶται ἐπίσης ὡς σκόπιμον, ὅπως οἱ παρὰ τὸν χάρακα πηγνύοντες τὰς σκηνάς των μὴ ἀντικαθίστανται ὑπ' ἄλλων τμημάτων στερουμένων τῆς ἀπαιτουμένης πείρας ⁴.

Καὶ κατὰ τὸν βον αἰῶνα προτιμητέον σχῆμα στρατοπέδου ἐθεωρεῖτο τὸ τοῦ Hyginus δηλ. «τὸ ἑτερόμηκες τετράγωνον», καθόσον οὕτω μόνον ἦτο δυνατόν πάντες οἱ κατὰ μῆκος μιᾶς τῶν τεσσάρων πλευρῶν παρατεταγμένοι ἀπὸ κοινοῦ καὶ ἰσοπόσως νὰ ὑφίστανται τὴν πίεσιν ἐπιτιθεμένου ἐχθροῦ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον βεβαίως δὲν θὰ συνέβαινε, ἐὰν τὸ στρατόπεδον ἦτο κυκλικόν ⁵.

Ἡ ἀσφάλεια τοῦ ἐν στρατοπεδεύσει στρατοῦ δὲν ἐπαφίετο μόνον εἰς τὴν ἀνέγερσιν χάρακος καὶ ἀνόρυξιν τάφρου. Εἰς ἐκάστην πλευράν, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτὸς, ἐτάσσοντο στρατιῶται ἐπιφορτισμένοι, ὅπως σπεύσουν εἰς ὃ σημεῖον θὰ ἐξεδηλοῦτο ἐπίθεσις ⁶.

Ἐπειδὴ, ὡς ἐλέχθη, τὸ ἀσθενέστερον σημεῖον τῆς ὀχυρώσεως τοῦ στρατοπέδου ἦσαν αἱ πύλαι, τῆς νυκτὸς ἐπερχομένης, ἀνωρύσσετο ἔμπροσθεν αὐτῶν τάφρος καὶ ἠγείρετο χάραξ, οὕτως ὥστε ἀμφοτέρα ἐλάμβανον μίαν ἀδιάκοπον περίξ τοῦ στρατοπέδου συνέχειαν. Προσέτι δὲ δέκα ἄνδρες τασσόμενοι παρ' ἐκάστη πύλῃ ἀπέφρασσον ἀσφαλέστερον τὰς εἰσόδους ⁷.

Ἡ ὀχύρωσις τοῦ στρατοπέδου συνεπληροῦτο διὰ τριβόλων διασκορ-

¹ XXVII, 2, 3, 4.

² XXVII, 6.

³ XXVIII, 1, 2.

⁴ XXVIII, 6.

⁵ XXIX, 2.

⁶ XXIX, 3.

⁷ XXIX, 4, 5.

πιζομένων πρὸ τῆς τάφρου. Ἐπὶ πλέον δὲ εἰς ἀπόστασιν 20 πήχεων ἀπὸ τῶν τριβόλων ἐξηπλοῦτο δίκτυον ἐκ σχοινίου προσδεδεμένον εἰς μικροὺς πασσάλους ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀνηρτῶντο κώδωνες, προειδοποιούντες δι' ἐνδεχόμενον αἰφνιδιασμὸν τῶν ἐχθρῶν¹. Τὸ μέτρον τοῦτο ἀναφέρεται διὰ πρώτην φορὰν καὶ ἐνθυμίζει τὰ ἠλεκτροφόρα σύρματα τῶν σημερινῶν στρατοπέδων ἢ καὶ τῶν προκεχωρημένων γραμμῶν.

*
* *

Ἡ στρατιωτικὴ φιλολογία τῶν Βυζαντινῶν σημειώνει ἐπὶ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας καὶ αὕτη, ὁμοῦ μὲ τὰς τόσας ἄλλας ἐκδηλώσεις τοῦ δημοσίου βίου, ἐξαιρετικὴν ἀνθησιν. Μετὰ ἀλλεπαλλήλους ταπεινώσεις ἐκ μέρους ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν, ὀφειλομένας εἰς τὴν διαταραχὴν, τὴν ὁποίαν προεκάλεσε τὸ ζήτημα ἀφ' ἐνὸς τῶν εἰκόνων καὶ ἡ ἀκατάσχετος ἀφ' ἑτέρου ὁρμὴ τοῦ ἀπ' ἀνατολῶν θρησκευτικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἀντιπάλου, ἡ ἀντίδρασις καὶ ἡ πρὸς ἀναγέννησιν τάσις ἐξεδηλώθη καὶ εἰς τὰ στρατιωτικὰ πράγματα. Τοῦτο διαπιστοῦται ὄχι μόνον ἐκ τῆς σειρᾶς ἐπιτυχιῶν, τὰς ὁποίας ἀπανταχοῦ τῆς αὐτοκρατορίας τὰ ὄπλα ἐξησφάλισαν, προσενεγκόντα συνάμα τὴν μεγαλυτέραν αἴγλην τὴν ὁποίαν ὁ μεσαιωνικὸς ἑλληνισμὸς ἐγνώρισεν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀνήκει ὀλόκληρος σειρὰ συγγραμμάτων ἀναφερομένων εἰς τὴν στρατιωτικὴν τακτικὴν. Τὸ περιεχόμενον τῶν περισσοτέρων ἀποτελεῖ μᾶλλον ἀντιγραφὴν ἢ καὶ παράφρασιν τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς στρατιωτικῆς φιλολογίας, ὀλιγώτερον δὲ προσφέρει νέον τι καὶ πρωτότυπον. Οὐδὲ ἦτο δυνατόν ἄλλως τε νὰ συμβαίη διαφόρως, δεδομένου ὅτι τὰ στρατηγικὰ προβλήματα εἶχον ἀντιμετωπίσει καὶ ἐν πολλοῖς λύσει αἱ στρατιωτικαὶ φυσιογνωμίαι τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης, ἐνῶ ἐν τῷ μεταξὺ οὐδὲν οὐσιῶδες ἐπῆλθε δυνάμενον ν' ἀνατρέψῃ ἄρδην τὰς καθωρισμένας ἀρχὰς ἐκείνων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συνέβη πολὺ βραδύτερον μὲ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς πυρίτιδος. Ἐπὶ πλέον τὰ τακτικὰ δὲν εἶχον τόσον περιγραφικὸν χαρακτῆρα, ὅσον διδακτικόν, πρὸς διδασκαλίαν δὲ κατάλληλα ἐθεωρήθησαν πάντοτε τὰ συμπεράσματα εἰς ὅσα Ἑλληνες καὶ Ρωμαῖοι εἶχον καταλήξει καὶ εὐρίσκοντο ἀποθησαυρισμένα εἰς τὰς εἰδικὰς συγγραφάς.

ΛΕΟΝΤΟΣ, ΤΑΚΤΙΚΑ

Κατὰ χρονολογικὴν τάξιν συγγραφῆς προηγοῦνται τὰ τακτικὰ τοῦ

¹ XXIX, 6.

αὐτοκράτορος Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ¹. Καὶ ἔνω ὁ καθείς θ' ἀνέμενεν ἴσως νὰ διδαχθῇ τὰ ὡς πρὸς τὸ θέμα μας κατὰ τὸν θοῦ αἰῶνα συμβαίνοντα, διαπιστώνει, ὅτι τὸ σύγγραμμα τοῦτο παρέχει σχεδὸν αὐτολεξεί τὰ λεγόμενα τοῦ Ὁρβίκιου. Τοῦτο ἰσχύει ὄχι μόνον εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ κεφ. 11 «περὶ ἀπλήκτων», ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὸ τὸ προοίμιον, ὅπου ἀναπτύσσονται οἱ λόγοι οἱ ἀγαγόντες εἰς τὴν συγγραφὴν καὶ οἵτινες ἦσαν προφανῶς οἱ αὐτοί. Δηλ. καὶ ὁ αὐτοκράτωρ ἐπεδίωκεν, ὡς ὁ Ὁρβίκιος, τὴν ἀναβίωσιν ἀπλῶς τοῦ καταπεπτωκότος παλαιοῦ στρατιωτικοῦ πνεύματος.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ' Ο ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ

Ἡ συμβολὴ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου εἰς τὸν κλάδον τοῦτον τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας εἶναι πολὺ μικρὰ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν εἰς ἄλλους κλάδους. Ἡ θέσις τὴν ὁποίαν κατέχει δὲν εἶναι ἐκείνη οἷα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεουρσίου μέχρι πρό τινος ἐπιστεύετο. Ἀπεδείχθη πλέον ἀγαμφισθητῶς², ὅτι τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Ζ' Τακτικὸν δὲν ἀνήκεν εἰς αὐτόν, καθόσον μεταξὺ τῶν ἄλλων πηγῶν μνημονεύεται ἐν αὐτῷ σύγγραμμα μεταγενέστερον τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου, ἡ «Στρατηγικὴ ἔκθεσις» τοῦ Νικηφόρου Φωκά. Εἰς αὐτὸν ἀποδίδεται ἡ παράφρασις ἢ διασωθεῖσα εἰς τὸν Codex Laurentianus LV—4 τοῦ 11 βιβλίου τοῦ Στρατηγικοῦ τοῦ Ὁρβίκιου³, φέροντος τὸν τίτλον «Περὶ τῶν ἐκάστου ἔθνους ἔθῶν τε καὶ τάξεων». Ἔτερον σχετικὸν ἔργον ἀνωνύμως φερόμενον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὅσα δεῖ παραφυλάττειν βασιλέως μέλλοντος ταξειδεῦειν», προσεγράφη εἰς τὸν Πορφυρογέν-

¹ Λέοντος ἐν Χριστῷ αὐτοκράτορος τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις, ἔκδ. R. Vári, Βουδαπέστη, τ. 1 (1917), τ. II, μ. I (1922) Πλήρης τὸ κείμενον παρέχεται ἐν M i g n e, Patr. Gr. τ. 107, 669—1120. Πβλ. Z a c h. v. L i n g e n t h a l, Zum Militärgesetz des Leo, B. Z. 2 (1893) 606—608, ὅπου ἰσχυρίζεται ὅτι τὰ Τακτικὰ Λέοντος εἶναι Λέοντος Γ' τοῦ Ἰσαύρου καὶ ὄχι Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ. Τὰ αὐτὰ ἀναπτύσσονται ὑπὸ τοῦ α ὕ τ ο ὕ: Wissenschaft und Recht für das Heer vom 6—10. Jahrh. B. Z. 3 (1894) 437 ἔξ. Μὲ τὴν ἀποψιν τοῦ v. Lingenthal συντάσσεται καὶ ὁ K. S c h e n k, Kaiser Leons III Walten im Innern, B. Z. 5 (1896) 298 ἔξ. G. V e r n a d s k y, «The Tactics» of Leo the Wise and the Epanagoge, Byzantion 6 (1931) 333—335.

² A. D a i n, La «Tactique» de Nicéphore Ouranos, Paris 1937, Collection d' études anciennes publiée sous le patronage de l' Association Guillaume Budé, σ. 138 ἔξ.

³ Ἐκδ. ὑπὸ J. Meursius ὁμοῦ μετὰ τοῦ De adm imp. καὶ τοῦ περὶ θεμάτων, Lugduni Bat. 1617, καὶ J. S c h e f f e r μετὰ τοῦ Στρατηγικοῦ τοῦ Μαυρικίου, σ. 253 ἔξ. Πβλ. R. V á r i, Das Müllersche Fragment über griechische Kriegswesen, Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου (1933) 205—209.

νητον ἐκ τοῦ γεγονότος καὶ μόνον, ὅτι μᾶς διεσώθη εἰς τὸν κώδικα τῆς Λειψίας, τὸν μοναδικὸν τοῦ σπουδαίου συγγραμματος «Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως» τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος (φ. 1—4β), μεθ' ἧς καὶ συνεξεδόθη ὑπὸ J. Reiske ὡς Appendix ἐν σ. 445—454. Ἄλλ' ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ ἔργου τακτικῆς, ἀλλὰ κυρίως εἰπεῖν περὶ σελίδων τινῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν στρατιωτικὴν ἐθιμοτυπίαν, ὅσας δὲ αὐτοκράτωρ, ἡγούμενος τοῦ στρατοῦ, ἀπήρχετο ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν. Εἰς τὸ αὐτὸ χειρόγραφον τῆς Λειψίας (φ. 4—21) περιέχεται καὶ ἕτερον ὑπόμνημα, θὰ ἐλέγομεν, τὸ ὅποσον ἀνῆκει ἀναμφισβητήτως εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Πορφυρογέννητον καὶ ἀνάγεται ἀκριβῶς εἰς τὰ ἔτη 945—950. Φέρει τὸν τίτλον «Κωνσταντῖνου ἐν Χριστῷ βασιλεῖ αἰωνίῳ βασιλέως Ῥωμαίων, υἱοῦ Λέοντος τοῦ αἰοδίμου καὶ σοφωτάτου βασιλέως, ἀπογόνου δὲ Βασιλείου τοῦ ἀνδρικοῦ καὶ γενναιοτάτου βασιλέως, πρὸς Ῥωμανὸν τὸν θεοστεφῆ βασιλέα καὶ υἱὸν αὐτοῦ, ὅσα δεῖ γίνεσθαι, τοῦ μεγάλου καὶ ὑψηλοῦ βασιλέως τῶν Ῥωμαίων μέλλοντος φοσσατεῦσαι» καὶ ἐκδίδεται ὡς Appendix μετὰ τῆς «Ἐκθέσεως τῆς βασιλείου τάξεως» ἐν σ. 455—508. Καὶ πάλιν δὲν πρόκειται περὶ πρωτοτύπου κυρίως εἰπεῖν ἔργου, ἀλλὰ περὶ παραφράσεως μὲ πλείστας προσθήκας σχετικοῦ ἔργου τοῦ Λέοντος Κατακύλα¹, μαγίστρου καὶ εἶτα μοναχοῦ καρέντος ἐπὶ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, τὸ ὅποσον ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ μετὰ μακρὰς καὶ ἐπιμόνους ἐρεῦνας ἀνεκάλυψεν ἐν τῇ μονῇ Σιγριανῇ. Τοῦτο εἶναι ὁμοίως ἐθιμοτυπικοῦ περιεχομένου ἀναφερομένου εἰς τὰ τῆς στρατείας εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν αὕτη ἐτέλει ὑπὸ τὴν προσωπικὴν ἡγεσίαν τοῦ αὐτοκράτορος. Αἱ αὐτόθι ἀπαντῶσαι καὶ τὸ θέμα μᾶς ἐνδιαφέρουσαι εἰδήσεις, ναὶ μὲν δὲν εἶναι ἐκτενεῖς, εἶναι ὅμως ἰδιαζούσης σημασίας, καθ' ὅτι εἶναι ἐκ τῶν ὀλίγων, αἵτινες μᾶς διεσώθησαν περὶ τῶν μονίμων κατὰ μῆκος τῶν στρατιωτικῶν ὁδῶν εὐρισκομένων στρατοπέδων. Ταύτας παρεθέσαμεν ἀνωτέρω, ὅπου ἐγένετο λόγος περὶ τῶν μονίμων «ἀπλήκτων» (σ. 150 ἐξ.).

Καὶ ἄλλως ἐξεδηλώθη τὸ ἐνδιαφέρον Κωνσταντῖνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ὑπὲρ τῆς στρατιωτικῆς φιλολογίας. Οὕτως εἰς τὸ διαταγῆ αὐτοῦ συγκροτηθὲν ἐγράμισμα, τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὸν τίτλον *Excerpta Constantiana*, παρατίθεται κεφάλαιον περὶ στρατηγημάτων.

ΑΝΩΝΥΜΟΥ, ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΑΚΤΙΚΩΝ

Εἰς τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰῶνος ἀνάγεται καὶ ἕτερον περὶ στρατηγικῆς ἔργον, ἡ *Συλλογὴ τακτικῶν*, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ A. Dain². Ἀποδοθὲν

¹ Αὐτόθι, σ. 457, 10 ἐξ.

² *Sylloge Tacticorum quae olim «inedita Leonis Tactica» dicebatur. Nou-*

τοῦτο ὑπὸ τοῦ τὸ πρῶτον διαπιστώσαντος τὴν ὑπαρξίν του Φρειδερίκου Hase εἰς τὸν Λέοντα ΣΤ' ¹, ἐδηλοῦτο ὑπὸ τῶν φιλολόγων μὲ τὸν τίτλον *Tactica inedita Leonis*. Ὁ πρῶτος, ὅστις συνεζήτησε τὴν πατρότητα τούτου εἶναι ὁ R. Vári ², ἀποδώσας αὐτὸ εἰς τὸν ἀδελφὸν τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος ΣΤ' Ἀλέξανδρον. Ὁ ἐκδότης ὁμοῦς τῆς συλλογῆς ταύτης A. Dain ³ ἀμφισβητεῖ τὴν ὀρθότητα τῆς ἀπόψεως τοῦ R. Vári. Ἀνόνημος τῶν μέσων τοῦ 10ου αἰῶνος μένει δι' αὐτὸν ὁ συγγραφεύς. Πάντως ἀνήκει εἰς τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου, ὡς ρητῶς λέγεται ἐν κεφ. 54 παρ. 1.

Ἡ Συλλογὴ τακτικῶν εἶναι οὕτως εἰπεῖν εἶδος στρατιωτικῆς ἐγκυκλοπαιδείας καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀποσπάσματα ἐλευθέρως ἐκλελεγμένα καὶ διατεταγμένα ἐκ παλαιότερων πηγῶν καὶ κυρίως ἐκ τοῦ Ὀνησάνδρου, τοῦ Αἰλιανοῦ, τοῦ Ὀρβικίου, ἐξ ἀπολεσθέντος Τακτικοῦ, τέλος δὲ ἐκ τοῦ *corpus perditum*, ὡς ὁ Dain ἀπεκάλεσε συλλογὴν τινα τακτικῶν.

Πλεῖστοι εἶναι αἱ ἀναφορικῶς μὲ τὸ θέμα μας πληροφορίες, αἱ ὑπὸ τῆς νέας πηγῆς παρεχόμεναι. Ἐν κεφ. 22 ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ ἀπλήκτου καὶ τί δεῖ ποιῆσαι τὸν στρατηγὸν τῶν πολεμίων ἐπιτιθεμένων αὐτῷ» συνεκεντρώθησαν ἅπασαι αἱ σχετικαὶ εἰδήσεις περὶ τοῦ ἐν καιρῷ ἐκστρατείας στρατοπέδου. Τὸ κεφ. 21 «Περὶ προφυλακῆς ἡμερινῆς τε καὶ νυκτερινῆς καὶ πῶς δεῖ καίειν πυρὰ» διαλαμβάνει, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τοῦ Ὀνησάνδρου, περὶ τῶν μέτρων ἀσφαλείας, τὰ ὅποια ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ ὄφειλε νὰ λαμβάνῃ πρὸς ματαίωσιν ἐχθρικοῦ αἰφνιδιασμοῦ. Ἐπὶ πλεόν καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς Συλλογῆς τακτικῶν (35, 1 καὶ 17. 40, 7. 49, 2 καὶ 54, 1) οὐχὶ μικροτέρας σημασίας εἶναι αἱ περὶ τοῦ θέματος ἀπαντῶσαι εἰδήσεις.

Οἱ «μίνσωρες» ἢ «μινσουράτωρες» καταλεγόμενοι μεταξὺ τῶν «ἕπηρετῶν» ἐκάστου «τάγματος» ⁴, ἦσαν ἐπιφορτισμένοι προτρέχοντες νὰ ἐξομαλίζουσι ὁδοὺς, νὰ φροντίζουσι διὰ τὴν νομὴν τῶν ἵππων, τὴν ἐπάρκειαν ὕδατος, πρὸς τοῦτοις δὲ νὰ ἀνευρίσκουσι τὸν κατάλληλον χῶρον πρὸς

velle collection de textes et documents publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé, Paris 1938.

¹ De *militarium scriptorum Graecorum et Latinorum omnium editione instituenda*, Berolini 1847.

² Die sog. «*Inedita tactica Leonis*», B. Z. 27 (1927) 241—270 καὶ δὴ σ. 266 ἔξ.

³ *Sylloge Tacticorum*, προλ. σ. 7—8 καὶ La «*Tactique*» de Nicéphore Ouranos, σ. 58.

⁴ 35, 1.

στρατοπέδευσιν καὶ καθορίζουν τὴν θέσιν ἐνὸς ἐκάστου «τάγματος»¹. Τὸ Τακτικὸν παρέχει τὰ γνωρίσματα, τὰ ὁποῖα συγκεντρῶν τόπος τις θὰ ἦτο ὁ ἐνδεδειγμένος πρὸς στρατοπέδευσιν². Εἶναι τὰ αὐτὰ μὲ τὰ ὑπὸ τοῦ Ὀρβικίου παρεχόμενα Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸ σχῆμα τοῦ στρατοπέδου, ὡς ἀσφαλέστερον ἐκρίνετο καὶ πάλιν τὸ «ἐπίμηκες τετράγωνον»³. Ὁ ὄλος χῶρος περιεκλείετο διὰ τάφρου καὶ χάρακος. Ἐσώθην τούτου, καὶ κατὰ μῆκος τῶν τεσσάρων πλευρῶν, ἐτάσσοντο αἱ ἄμαξαι σύμπαντος τοῦ στρατοῦ. Παρὰ ταύτας ἀνηγείροντο σκηναὶ τῶν πεζῶν. Εἶτα ἀφίνετο κενὸς χῶρος πλάτους 300 ποδῶν, μετὰ τὸν ὁποῖον κατελάμβανον τὰς οἰκείας θέσεις οἱ τουρμάρχαι καὶ λοιποὶ ἡγεμόνες ἐν μέσῳ τοῦ ἰδίου ἑκαστὸς τάγματος. Ἡ θέσις, τὴν ὁποῖαν ὁ μηνσουράτωρ ὡσαύτως θὰ ἐξέλεγε διὰ τὴν σκηνὴν τοῦ στρατηγοῦ, ὄφειλε νὰ εἶναι μακρὰν τῶν ἄλλων σκηνῶν καὶ πάσης ὁδοῦ. Τοῦτο δέ, πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ἐντεῦθεν θορυβῶν⁴.

Δύο ὁδοὶ ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον καὶ ἕτεραι δύο ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς ἐχωρίζον τὸν ὅλον χῶρον τοῦ στρατοπέδου, ἦσαν δὲ πλάτους ἐκάστη πεντήκοντα ποδῶν. Ἰσάριθμοι πρὸς τὰς ὁδοὺς ἦσαν καὶ αἱ πύλαι, αἵτινες ἠνοίγοντο οὐχὶ κατ' εὐθείαν, ἀλλὰ εἰς σχῆμα Γ. Αἱ κύριαι αὐταὶ ὁδοὶ ἐτέμοντο ὑπὸ ρυμῶν, ὑπὸ τῶν ὁποίων τὰ τάγματα ἐχωρίζοντο ἀπ' ἀλλήλων⁵.

Ρητῶς προεβλέπετο, ὅπως μῆτε ὁ στρατηγὸς μῆτε τις τῶν μᾶλλον διακεκριμένων ἀξιωματικῶν μετὰ τῶν ὑπ' αὐτοὺς καλυτέρων ταγμάτων κατέρχωνται τῶν ἵππων πρὶν ἢ συγκροτηθῆ ἡ πλῆρως τὸ «ἀπλήκτον», οἱ δὲ σκοποὶ ἐξέλθουν καὶ καταλάβουν τὰς πέριξ τοῦ στρατοπέδου θέσεις τῶν⁶.

Καὶ εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀσφάλειαν τοῦ ἀπλήκτου ὁ ἔραμιστῆς οὐδαμῶς καινοτομεῖ. Παραμένων πιστὸς εἰς τὰς παλαιὰς δεδοκιμασμένας ἀρχάς, δέχεται ὡς βᾶσιν τῆς ὀχυρώσεως τὴν τάφρον, τὴν ὁποῖαν ὁ στρατὸς εὐθὺς ἄμα τῇ ἀφίξει του εἰς τὸν πρὸς στρατοπέδευσιν τόπον διήνοιγε, τοῦ ἀνασκαπτομένου χώματος ἀναρριπτομένου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀπλήκτου πρὸς σχηματισμὸν τοῦ χάρακος. Τὸ πλάτος ταύτης καθορίζεται καὶ πάλιν 5—6 ποδῶν, ἐνῶ τὸ βάθος 7—8. Ἐν περιπτώσει δὲ καθ' ἣν, τοῦ ἐδάφους ὄντος σκληροῦ καὶ πετρώδους, ἢ ἀνόρουξις τῆς τά-

¹ 35, 17. 49, 2.

² 22, 1 καὶ 3.

³ 22, 5.

⁴ 22, 7.

⁵ 22, 8.

⁶ 22, 11. 40, 7.

φρου ἦτο δύσκολος, ἂν μὴ ἀδύνατος, ἢ ἄμυνα ἐπετυγχάνετο διὰ τῆς ἀνεγέρσεως προπετάσματος (χάρακος), συγκροτουμένου ἐκ τῶν ἐνόντων, ἦτοι πλίνθων, λίθων, κορμῶν ἢ κλάδων δένδρων, ἀμαξῶν κλπ.¹:

Ἡ ἀσφάλεια ἐνισχύετο προσέτι διὰ τῶν σιδηρῶν «τριβόλων», τοποθετουμένων εἰς ἀπόστασιν 8—10 ὀργυιῶν ἀπὸ τῆς τάφρου, διὰ τῶν «ἵποκλαστῶν», τοὺς ὁποίους ὁ Ἀνώνυμος τοῦ 10 αἰ., ὡς θὰ ἴδωμεν, ὀνομάζει εὐστοχώτερον «ποδοκλάστας» — ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον ἢ Συλλογὴ εἶναι λεπτομερεστέρα, παρέχουσα τὰς διαστάσεις αὐτῶν — : «ὀρύγματα δηλαδὴ στρογγύλα πλάτος μὲν ποδὸς ἑνός, βάθος δὲ δύο ἢ καὶ τριῶν ἕκαστον ἔχοντα»², διὰ τῶν κωδωνίσκων, τοὺς ὁποίους ἤδη ἐκ τοῦ Ὀρβικίου γνωρίζομεν, καὶ τέλος διὰ τῆς τοποθετήσεως περὶ καὶ καθ' ὠρισμένα διαστήματα ἐπίπλων φρουρῶν, «προφυλακῶν» καλουμένων³. Ἐὰν ἢ νῦξ ἦτο ἀσέληνος καὶ ἀνάστερος, αἱ «προφυλακαὶ» ἐπυκνοῦντο, τῆς μεταξὺ τῶν ἀποστάσεως μειουμένης. Ἐκάστη «προφυλακὴ» συνέκειτο ἐξ ἑξ ἀνδρῶν, τῆς δὲ νυκτὸς εἰς τρία διαιρουμένης, ἐφύλασσαν ἀνὰ δύο. Εἰς περιπτώσιν ὅμως καθ' ἣν ἢ μὲν στρατιωτικὴ δύναμις ἔστερειτο πεζικῶν ταγμάτων, τὰ ὁποῖα, ὡς ἐλέχθη, κατεσκήνουν παρὰ τὸν χάρακα, ἀποτελουμένου οὕτως εἰπεῖν δευτέρου ἐκ στρατιωτῶν τοιοῦτου, ὁ δὲ χάραξ δὲν ἦτο αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ἀσφαλής, αἱ ἔφιπποι προφυλακαὶ κατὰ τὴν νύκτα ἐπυκνοῦντο, ἐξικνούμεναι ἐνίοτε, ἀναλόγως τῆς διαπλάσεως τοῦ ἐδάφους, μέχρι 3 ἢ καὶ 4 μιλίων, ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἵππῶν μίᾳ ἐκάστης ἠῦξάνεν εἰς 10 τὸ ὀλιγώτερον⁴. Αἱ προφυλακαὶ ἐτάσσοντο κατὰ κλιμάκια εἰς ἀπόστασιν ἀπ' ἀλλήλων βολῆς τόξου ἢ καὶ δύο βολῶν, ἀναλόγως τῆς διαπλάσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς φύσεως τῆς νυκτὸς⁵.

Ἐκ τοῦ Στρατηγικοῦ τοῦ Ὀνησιάνδρου παραλαμβάνων ὁ συγγραφεύς, συνιστᾷ τὴν τήρησιν μέτρου, τὸ ὁποῖον θὰ συνέβαλλε τὰ μάλιστα πρὸς ματαίωσιν πάσης προσεγγίσεως τῶν ἐχθρῶν εἰς τὸν χάρακα, ἦτοι αἱ μᾶλλον τοῦ στρατοῦ ἀφιστάμεναι προφυλακαὶ ν' ἀνίπτουν πυρὰς εἰς ἀπόστασιν τινα ἀπὸ τῆς θέσεώς των. Οὕτως, ἐνῶ αὐταὶ, ἐν τῇ σκιᾷ ἰστάμεναι, θὰ ἦσαν ὑπὸ τῶν πολεμίων ἀόρατοι, θὰ κατώπτευον τοῦναντίον πᾶσαν κίνησιν ἐκείνων⁶.

Ἡ λῆψις ὠρισμένων μέτρων διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ πλέον ἀδυνά-

¹ 22, 4.

² 22, 5.

³ 22, 6.

⁴ 21, 1, 2, 4.

⁵ 21, 6.

⁶ 21, 3.

του σημείου τοῦ χάρακος, δηλ. τῶν πυλῶν, συνιστᾶται καὶ πάλιν. Εἶναι δὲ ταῦτα, οἷα καὶ ὁ Ὁρβίκιος μᾶς διέσωσεν. Οἱ ἰκανώτεροι δηλ. τῶν κομητῶν καὶ τῶν ἑκατοντάρχων μὲ τούτους ὑπ' αὐτούς ἀνδρας ἐπεφορτίζοντο τὴν φρουρήσιν τούτων, ἐλέγχοντες συνάμα πάντα εἰσερχόμενον καὶ ἐξερχόμενον¹. Ἡ μὴ διὰ τῶν πυλῶν ἔξοδος οἰουδήποτε συνεπήγετο κεφαλικὴν ποινήν².

Εἰς τὰ πρὸς ἀσφάλειαν τοῦ στρατοπέδου συντείνοντα μέτρα ἀνήκε καὶ ἡ ἀπαγόρευσις παντός ἐν τῷ στρατοπέδῳ θορύβου καὶ κινήσεως μετὰ τὴν ἑσπερινὴν προσευχὴν καὶ τὸ δεῖπνον³.

ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΦΩΚΑ, ΕΚΘΕΣΙΣ

Εἰς τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρον Φωκᾶν ἀποδίδεται ἔργον στρατιωτικῆς τακτικῆς μὲ τὸν τίτλον «Στρατηγικὴ ἔκθεσις καὶ σύνταξις Νικηφόρου δεσπότη». Τοῦτο, τοῦ ὁποίου τὰ 6 πρῶτα κεφάλαια εἶναι τὰ μόνα μέχρις ἡμῶν διασωθέντα, ἐξεδόθη μὲ σχόλια ἐρμηνευτικὰ τῷ 1908 ὑπὸ Jul. A. Kulakovskij⁴. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον καταλαμβάνον 21 σελίδας ἐμελετήθη καὶ ὑπὸ τοῦ R. Vári⁵, τοῦ καλυτέρου γνώστου τῶν στρατιωτικῶν ζητημάτων τῶν Βυζαντινῶν. Περὶ τοῦ αὐτοῦ ὀμιλεῖ καὶ ὁ A. Dain⁶.

Εἰς τὸ εἰδικὸν τῆς συγγραφῆς τοῦ Νικηφόρου κεφάλαιον (σ. 18—20), «περὶ ἀπλήκτου» ἐπιγραφόμενον, αἱ παρεχόμεναι περὶ στρατοπεδεύσεως εἰδήσεις εἶναι ὀλίγαι καὶ περιέχονται πᾶσαι εἰς τὸ «Ἀνωνύμου βιβλίον τακτικόν» τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος, περὶ τοῦ ὁποίου ἐν συνεχείᾳ γίνεται ἐκτενὴς λόγος. Τὰ ὑπὸ τοῦ Σκυλίτση⁷ λεγόμενα, ὡς πρὸς τὸν χάρακα καὶ τάφρον⁸, μαρτυροῦν ὅτι τὰ σχετικὰ τῆς Ἐκθέσεως τοῦ Νικηφόρου Φω-

¹ 22, 8.

² Νόμοι Στρατιωτικοί, κεφ. κβ', ἔκδ. E. K o r z e n s z k y ἐν Jus Graecoromanum, ἔκδ. Γ. καὶ Π. Ζέπου, Ἀθήναι 1931, τ. Β'.

³ 22, 9 καὶ Νόμοι Στρατιωτικοί, κεφ. κε', ἔκδ. K o r z e n s z k y αὐτόθι.

⁴ N i c e p h o r i, Praecepta militaria ex codice Mosquensi, ἐν Mémoires de l'Académie impériale des sciences de Saint-Petersbourg, VIII série, Classe historico-philologique, τόμ. VIII, no 9, 1908, Πετρούπολις.

⁵ Die «praecepta Nicephori», B. Z. 30 (1930) 49—53.

⁶ La «tactique» de Nicéphore Ouranos, σ. 47 κ. ἄ.

⁷ Κ ε δ ρ η ν ό ς, II, 340, 11 ἔξ.

⁸ Μνείας ἄξιον εἶναι, ὅτι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης νέα λέξις εἰσήχθη εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐκ τῆς ἀραβικῆς πρὸς δήλωσιν τῆς τάφρου, εἶναι δ' αὕτη ἡ, λ. χάνδαξ. (Θ ε ο φ. Σ υ ν ε χ. σ. 76, 15, ἔκδ. Βόννης. Γ ε ν ε σ. Βασιλ. σ. 47, 14, ἔκδ. Βόννης. Φ ρ α ν τ ζ. Χρον. σ. 100, 2 ἔκδ. Βόννης). Ἐξ Ἰσπανίας ὀρμησθέντες Ἀραβες κα-

κᾶ ἀπέδιδον τὰ τότε ἰσχύοντα. Αὐτόθι ὁ συγγραφεύς, ἐκθέτων τὰ κατὰ τὴν ἔκστρατείαν τοῦ Ν. Φωκᾶ πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης (961) ἐπάγειται: «αὐτός τε ἀσφαλῶς ἀπέβη καὶ τὸν στρατὸν ἀπεβίβασεν ἀκινδύνως. Χάρακά τε οὖν ἐπήξατο καρτερόν, τάφρω βαθεῖα καὶ σταυρώμασι καὶ πασσάλοις τοῦτον κατοχυρώσας καὶ τὸν στόλον ἐν ὄρμις γαληνοτάτοις ὄρμησας καὶ πάντα καταστησάμενος κατὰ τὸ ἀσφαλὲς ἤπτετο τῆς πολιορκίας τῶν ἐν τῇ νήσῳ πόλεων . . . ». Ὁμοίως Λέων ὁ Διάκονος¹, ὁμιλῶν περὶ τοῦ στρατοπέδου, τὸ ὅποιον ὁ Ἴω. Τσιμισκῆς ἀνήγειρε πρὸ τοῦ Δορυστόλου (972) ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶχε κλεισθῆ ὁ Ρῶσσοις ἡγεμόν Σφενδοσλάβος, μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι πρὸς στρατοπέδουσιν ἐξέλεξε γήλοφον, διατάξας συνάμα «ταφρεῖαν ἀνορύττειν κυκλόθεν τὸν τε χοῦν ἐκφοροῦντας εἰς τὴν τὸ στρατόπεδον ταινιοῦσαν τῆς τάφρου ὄφρῦν ἀποτίθεσθαι εἰς ὕψος δὲ ἀποχρῶν αἰρομένων τῶν χωμάτων ἄνωθεν καταπηγνύειν τὰ δόρατα, ἐπερείδειν τε τούτοις τοὺς θυρεοὺς ἀλλήλων ψαύοντας ὡς ἀντὶ τείχους χρηματίζειν τὴν τε τάφρον καὶ τὸν ἐκφορηθέντα χοῦν τῷ στρατεύματι . . . ἐπεὶ δὲ τὸν χάρακα τοῦτον τὸν τρόπον ἐκρατύνατο. . .».

ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΦΩΚΑ, ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΔΡΟΜΗΣ ΠΟΛΕΜΟΥ

Εἰς τὴν βυζαντινὴν στρατιωτικὴν φιλολογίαν, καὶ δὴ εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, ἀνήκει μία πρωτότυπος καὶ σπουδαιοτάτη περὶ τακτικῆς συγγραφὴ φερομένη ὑπὸ τὸν τίτλον: «Περὶ παραδρομῆς πολέμου τοῦ κυροῦ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως»². Εἶναι ἔργον ἀνωνύμου στρατηγῶ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Φωκᾶ. Ὁ συγγραφεύς, διαταγῇ τοῦ αὐτοκράτορος, ὡς ὁ ἴδιος ἐν τῷ προομίῳ μᾶς λέγει, ἐπεδίωξεν, ὅπως «ἡ τῆς παραδρομῆς μέθοδος», διὰ τῆς ὁποίας ἐπετεύχθη ἡ ἐξουδετέρωσις τοῦ ἀραβικοῦ κινδύνου, μὴ παραδοθῆ εἰς τὴν λήθην καὶ τὴν ἄνοιαν. Χάρις πράγματι εἰς τὸ ἔργον τοῦτο γνωρίζομεν τὸ μυστικὸν τῶν στρατιωτικῶν

τέλαβον τὴν Κρήτην καὶ ἰσχυρῶς ὠχύρωσαν διὰ τάφρου τὴν πόλιν, ἐντεῦθεν Χά ν δ α ξ κατ' ἐξοχὴν κληθεῖσαν, εἶναι δὲ τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον. Ἡ τάφρος ὡς μέσον ὀχυρώσεως τοῦ στρατοπέδου ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἀναφέρεται ἤδη κατὰ τοὺς πολέμους τούτων ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ Ἰσαύρων (Θ ε ο φ. Χρονολογ. σ. 395, 18, ἔκδ. de Boor). Παρὰ τοῖς Ἀραβι δὲν ἴσχυον μόνον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὀχύρωσιν τοῦ στρατοπέδου τὰ αὐτὰ οἶα καὶ παρὰ Βυζαντινοῖς, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν θεσμὸν τῶν μηνσουρατιῶρων (Νικηφόρου Φωκᾶ, Περὶ παραδρομῆς πολέμου, κεφ. 13 σ. 218, ἔκδ. Βόννης).

¹ Ἰστ. Θ' σ. 142 ἔξ. ἔκδ. Βόννης.

² Ἐκδ. C. B. Hase, Βόννη 1828, ὁμοῦ μετὰ τοῦ Λέοντος Διακόνου. Περὶ τούτου διαλαμβάνει ὁ G. S c h l u m b e r g e r, Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκᾶς, σ. 196 ἔξ. (ἑλλην. μετ. Ἀθήναι 1905).

ἐπιτυχῶν τοῦ Νικηφόρου ἀνὰ τὰς κλεισωρείας καὶ τὰ ὑψίπεδα τοῦ Ταύρου. Ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ ἀραβικοῦ κινδύνου εἶχε συναρπάσει τοὺς ὑπηκόους τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ καταστήσει τὸ πρόσωπον τοῦ ἥρωος τῆς θουλικῶν μεταξὺ τῶν συγχρόνων του. Οἱ πάντες προσέβλεπον εἰς τὰς ἐπιτυχίας τοῦ Νικηφόρου ὡς πρὸς θάυμα, ὁ τρόπος δ' ἀκριβῶς δι' οὗ ἐπετεύχθη τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς πολυτίμου συγγραφῆς. Ὁ Νικηφόρος τεθεὶς ὡς δομέστικος τῶν σχολῶν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς πατρίδος του διακατείχετο ὑπὸ τῆς κοινῆς ἐπιθυμίας νὰ ἴδῃ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Ἀράβων ἐναντίον τῶν ἀσιατικῶν ἐπαρχιῶν ἀναστελλομένης Στρατιώτης ἐξ ἐπαγγέλματος, εἶχεν ἤδη ἀφοσιωθῆ εἰς τὴν μελέτην τῆς μέχρι τότε στρατιωτικῆς φιλολογίας. Τὸ συμπέρασμα τῆς μελέτης ταύτης καὶ τῆς κριτικῆς ἐπὶ τῆς εφαρμοζομένης τακτικῆς ἦτο ἡ διαπίστωσις, ὅτι ἡ μέθοδος τῶν μεγάλων στρατιῶν διὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ πολέμου ἐναντίον τῶν ἀπ' ἀνατολῶν εἰσβολέων ἔπρεπε νὰ μεταβληθῆ. Ἀλλεπάλληλοι ἀπόπειραι διαβάσεως τῶν στενῶν τοῦ Ταύρου εἶχον συντριβῆ ὑπὸ τῶν ἀραβικῶν αἰφνιδιασμῶν καὶ ἐνεδρῶν, δηλαδὴ τοῦ κλεπτοπολέμου. Ὁ Νικηφόρος, καινοτομῶν ¹, ἐνεστερνίσθη τὴν τακτικὴν ταύτην, ἥκιστα βεβαίως σύμφωνον πρὸς τὰς στρατιωτικὰς παραδόσεις τῆς αὐτοκρατορίας, ὑπὸ τῶν πραγμάτων ὅμως ἐπιβαλλομένην. Καὶ πράγματι ἡ νέα τακτικὴ ἐντὸς ὀλίγου ὄχι μόνον ἐματαίωσε τὰς ἀραβικὰς διεισδύσεις ἐντὸς τοῦ κράτους τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ κατέστησεν εὐχερῆ τὴν ἀνάληψιν μεγαλυτέρας ὀκλής προσπαθειῶν ἐναντίον τῶν Ἀράβων. Ἐντὸς ὀλίγου ὁ αὐτοκράτωρ ἠδυνήθη, ἐγκαταλιπὼν τὴν ἀμυντικὴν τακτικὴν, ν' ἀναλάβῃ ἐπίθεσιν. Ὁ ἀγὼν μετετοπίσθη πλέον εἰς αὐτὰ τὰ ἐνδότερα τοῦ κράτους τῶν χαλιφῶν. Ἡ τακτικὴ τοῦ κλεπτοπολέμου ἐθανιματούργησεν. Ὁ ἀνώνυμος δὲ στρατηγὸς — συγγραφεὺς ταύτην ἠθέλησε νὰ παραδώσῃ εἰς τοὺς ἐπιγενομένους, ἴνα, ἔὰν αἱ περιστάσεις ἤθελον τὸ ἐπιβάλλει, ἐφαρμοσθῆ καὶ πάλιν. Οὐδαμῶς λοιπὸν πρέπει νὰ ἐκπλήσῃ τὸ γεγονός, ὅτι οὐδεὶς ἐν αὐτῷ γίνεται λόγος

¹ Ἦδη ὁ στρατηγὸς Βάρδας καὶ Κωνσταντῖνος Μελεΐνός εἶχον κάμει περιορισμένην χρῆσιν τῆς τακτικῆς ταύτης (Περὶ παραδρομῆς πολέμου, σ. 185). Προσασμογὴ τῆς τακτικῆς τῶν Βυζαντινῶν πρὸς τὴν τῶν ἀπὸ βορρᾶ βαρβάρων σημειοῦται πολὺ ἔνωρίς, ἤδη τὸν 4ον αἰῶνα. Συνεπληρώθη δὲ κατὰ τὸν E. D a r k ὁ (Influences turaniennes etc. Byzantion 12 (1937) 119—147) τὸν 7ον αἰῶνα καὶ ἔσχε πράγματι ὡς ἀποτέλεσμα τὴν νικηφόρον ἀντιμετώπισιν τῶν ἐπιδρομῶν. Τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ τῆς τακτικῆς τῶν τουρανικῶν λαῶν ἦσαν : χειρισμὸς τοῦ τόξου καὶ ἐκ μέρους ἱππέων, ἀγὼν εἰς μικρὰ ἀνεξαρτήτως ἀπ' ἀλλήλων δρῶντα τμήματα, ἐπίθεσις ἐναντίον τῶν πλευρῶν καὶ νώτων, αἰφνιδιασμοὶ καὶ ἐνέδραι. Πβλ. καὶ J u l. K u l a k o v s k i j, Τὸ βυζαντινὸν στρατόπεδον περὶ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰ. (ρωσ.), Βυζαντινὰ Χρονικά 10 (1903) 66.

περὶ στρατοπέδου, καθόσον ἡ βασικὴ ἀρχὴ τῆς τακτικῆς τοῦ κλεπτοπολέμου ἦτο κίνησις καὶ ἔλιγμοί. Ὅτι ὅμως καὶ ἐπὶ Νικηφόρου τὰ αὐτὰ περὶ τούτου ἴσχυον, ἐφ' ὅσον βεβαίως ἐπρόκειτο περὶ μεγάλης στρατιωτικῆς δυνάμεως, καταφαίνεται ἀπὸ τὴν ἰδίαν συγγραφὴν τοῦ αὐτοκράτορος «Στρατηγικὴ ἔκθεσις καὶ σύνταξις Νικηφόρου δεσπότης» καὶ ἀπὸ τὰ παρατεθέντα χωρία τῶν συγχρόνων συγγραφέων Σκυλίτση καὶ Λέοντος Διακόνου.

ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΟΥΡΑΝΟΥ, ΤΑΚΤΙΚΟΝ

Διὰ τὰ εἶναι πλήρης ἡ ἐπισκόπησις τῆς ὅλης στρατιωτικῆς φιλολογίας τῆς ἐποχῆς τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, ἴσως δὲν εἶναι περιττὸν νὰ προσθέσωμεν ἔνταῦθα κατὰ χρονολογικὴν τάξιν ὀλίγα τινὰ περὶ μιᾶς ἄλλης ἀνεκδότου πηγῆς, τοῦ «Τακτικοῦ» Νικηφόρου Οὐρανοῦ. Ταύτης ἔχουν ἐκδοθῆ κατὰ καιροὺς ἀποσπάσματα ἀποδιδόμενα εἰς διαφόρους συγγραφεῖς. Ὁ Α. Dain, ὡς ὁ ἴδιος λέγει ἐν εἰδικῇ αὐτοῦ μελέτῃ: *La Tactique de Nicéphore Ouranos, ἐν Collection d'Études anciennes publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé, ἐργασθεὶς ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν μὲ τὴν χαρακτηρίζουσαν αὐτὸν μέθοδον καὶ ἐπιμονὴν καὶ ἐρευνήσας ἐν χειρογράφοις τὴν βυζαντινὴν στρατιωτικὴν φιλολογίαν, ἐπέτυχεν ν' ἀνασυγκροτήσῃ τὸ «τακτικόν» τοῦ ἐνδόξου τούτου στρατηγοῦ Βασιλείου Β'. Καὶ πάλιν πρόκειται περὶ ἐρανίσματος παρέχοντος ἐν παραφράσει τὰ ὑπὸ παλαιότερων πηγῶν παραδοθέντα. Τοῦ ἀποκατασταθέντος πρὸς ἔκδοσιν κειμένου τοῦ νέου τακτικοῦ ἡ μνημονευθεῖσα ἐργασία τοῦ Α. Dain ἀποτελεῖ τὴν εἰσαγωγὴν. Ἄς ἐλπίσωμεν μετ' αὐτοῦ, ὅτι αἱ περιστάσεις θὰ εὐνοήσουν μίαν ἡμέραν τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἀπαιτουμένου Μαικήνα.*

ΑΝΩΝΥΜΟΥ, ΤΑΚΤΙΚΟΝ

Ἡ κατ' ἐξοχὴν ὅμως περὶ στρατοπέδου πηγὴ ἐκ τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐποχῆς εἶναι: *Ἄνωνύμου*, Βιβλίον τακτικόν, τοῦτο δὲ ὄχι μόνον διὰ τὴν λεπτομερῆ περιγραφὴν τοῦ στρατοπέδου, ἀλλὰ κυρίως, διότι εἰς τὰ περισώζοντα τὸ κείμενον χειρόγραφα ἀναγράφεται σχεδιάγραμμα αὐτοῦ. Τὸ γεγονός; ἀκριβῶς τοῦτο ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς, ὅπως, ἐπιθυμοῦντες νὰ παρᾶσχωμεν ἀκριβεστέραν εἰκόνα τοῦ στρατοπέδου κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα, ἐπαλέθωμεν, καίτοι ἤδη δύο ἐρευνηταὶ ὁ Jul. Kulakovskij¹ καὶ ὁ R. Gros-

¹ Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 61—90.

se¹ διεπραγματεύθησαν ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς ἀντλήσαντες. Τὸ κείμενον ἐξέδωκε τὸ πρῶτον ὁ Graux-Martin, *Traité de castrametation, Notices et extraits des mss de la Bibliothèque Nat. t. 36, 1 partie, σ. 71* ἔξ. Paris 1899. Ἐπανεξεδόθη ὑπὸ R. Vári, *Incerti scriptoris Byzantini saeculi X. Liber de re militari*, Leipzig (Teubner) 190', εἰς τὴν ὁποίαν ἔκδοσιν παραπέμπομεν. Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ R. Vári (Praef. σ. XXI), ἡ συγγραφὴ τοῦ ἔργου ἔλαβε χώραν διαρκούσης τῆς βασιλείας Νικηφόρου Φωκᾶ (963—969) καὶ μάλιστα διαταγῇ αὐτοῦ τοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ Kulakovskij ὁμως ἐν κριτικῷ τῆς ἐκδόσεως σημειώματι, ἐμμένων εἰς παλαιότερον ἀναπτυχθεῖσαν γνώμην αὐτοῦ, παραθέτει στοιχεῖα ἀποδεικτικά, ὅτι τοῦτο εἶδε τὸ φῶς βραδύτερον ἐπὶ Βασιλείου Β' καὶ δὴ περὶ τὸ 996².

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀναζήτησιν τοῦ καταλλήλου πρὸς στρατοπέδουσιν χώρου, τὸ σχῆμα, τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν καὶ τὴν ὀχύρωσιν, αἱ ἀρχαί, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων γίνονται πάντα ταῦτα, παραμένουν εἰς τὰς γενικὰς γραμμὰς αἱ τῶν παλαιότερων τακτικῶν.

Οἱ «μινσουράτωρες» (mensores) εἶναι καὶ κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα οἱ ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν ἐξεύρεσιν τοῦ καταλλήλου χώρου. Εἰς τὴν ἀποστολὴν τῶν ὁμῶς ταύτην ἐβοηθοῦντο καὶ ὑπὸ τῶν «δουκατῶρων»³ Οὗτοι, ἀποτελοῦντες κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα ἰδιαιτέρον σῶμα, εἶχον ὡς κυρίαν ἀποστολὴν τὴν ἀσφαλῆ καθοδήγησιν τοῦ στρατοῦ διὰ μέσου στενωπῶν ἐν τε τῇ ἰδίᾳ καὶ τῇ ἐχθρικῇ χώρᾳ, ὑποχρεούμενοι δὲ νὰ γνωρίζουν «τὰ σύμμετρα τῶν ἀπλήκτων διαστήματα καὶ χώρων τοὺς ἐπιτηδεῖους καὶ ὑδάτων ἀφθονίαν ἔχοντας πρὸς τὸ ἀστενοχώρητον τὸ ἀπλήκτον γίνεσθαι» ἦσαν οἱ πολυτιμότεροι συνεργάται τῶν «μινσουρατῶρων»⁴.

Ὁ ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ ἐπιλεγείς «μινσουράτωρ», συνοδευόμενος καὶ ὑπὸ τῶν «μινσουρατῶρων» ἐνὸς ἐκάστου ἀρχηγοῦ μονάδος, προεπορεύετο φέρων σχοινίον ἐκ χιλίων ὀργυιῶν πρὸς καταμέτρησιν τοῦ ἐκλεγησομένου χώρου. Ἐὰν δὲ ἡ ἀποστολή του ἐλάμβανε χώραν εἰς ἐχθρικὸν ἔδαφος, συνώδεον αὐτὸν αἱ ἀπαραίτητοι «βίγλαι» καὶ φρουρά. Τὸ «ἀπλήκτον» ἔπρεπε νὰ ἰδρῆται διὰ λόγους ἀσφαλείας μακρὰν μὲν ὄρους ἢ

¹ Das römisch-byzantinische Marschlager vom 4—10 Jahrhundert, B. Z. 22 (1913) 90—121 καὶ ἀκριβῶς σ. 112 ἔξ.

² Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 63. B. Z. 11 (1902) 547 ἔξ.

³ Εἰς τὰ Τακτικά τοῦ Λέοντος (VII § 47) καλοῦνται «καμπιδούκτωρες». «Ἐμπροσθεν δὲ τοῦ μετώπου περιπατοῦσιν ὁ μανδάτωρ, ὁ καμπιδούκτωρ, ἦγουν ὁ ὀδηγὸς τῶν τόπων, ὁ μὲν τοὺς τόπους ἀνερευνῶν καὶ ὀδηγῶν, ὁ δὲ τὰ μανδάτα γνώμη τοῦ ἀρχοντος διδούς».

⁴ XVIII σ. 28. XIX σ. 29 ἔξ. XX σ. 32, 9 ἔξ. XXII σ. 41, 15 ἔξ.

δάσους ἢ καὶ στενωπῶν, πλησίον δὲ ἀδιαβάτου ποταμοῦ, λίμνης, κρημνοῦ καὶ φάραγγος, καθόσον οὕτω θὰ εἶχεν ἐξησφαλισμένην τὴν μίαν ἢ καὶ δύο τῶν πλευρῶν του.

Μετὰ τὴν διαπίστωσιν τοῦ καταλλήλου τοῦ χώρου, ὁ μηνσουράτωρ ἀνεζήτησε ἐν αὐτῷ μέρος «ἐπιτήδειον καὶ εὐσύνοπτον», ὅπου θ' ἀνηγείρετο ἡ βασιλικὴ σκηνή, εἰς τὸ σημεῖον δ' αὐτὸ ἐπήγγυε τὸ «βασιλικὸν φλάμμουλον». Ἐκατέρωθεν τοῦ βασιλικοῦ φλαμμούλου, πρὸς τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος καὶ εἰς ἀπόστασιν 500 ὀργυιῶν ἀπὸ τούτου—πρὸς καταμέτρησιν τῶν ἀποστάσεων ἐχρησίμευε τὸ μνημονευθὲν τῶν 1000 ὀργυιῶν σχοινίον—διήρχοντο αἱ πλευραὶ τοῦ τετραγώνου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου θὰ κατέλυε σύμπασα ἡ περὶ καὶ ἡ ἱππικὴ δύναμις. Ἐπὶ πλέον καθήκον τοῦ μηνσουράτωρος ἦτο ὁ καθορισμὸς τῆς θέσεως μιᾶς ἐκάστης μονάδος πηγνυομένου ἐκεῖ τοῦ φλαμμούλου ταύτης¹.

Ὁ συγγραφεὺς εἶναι ὁμοίως ὑπὲρ τοῦ τετραγώνου σχήματος τοῦ στρατοπέδου, διότι τοῦτο, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ στρογγύλον, παρείχε μεγαλύτεραν ἀσφάλειαν. Ἡ κύκλωσις ἦτο δύσκολος, ἀνμὴ ἀδύνατος, διότι, ἐὰν ὁ ἐχθρὸς ἀπετόλμα νὰ προσβάλλῃ ἐξ ὄλων τῶν πλευρῶν συγχρόνως, αἱ τάξεις αὐτοῦ θὰ διεσπῶντο καὶ θὰ καθίσταντο οὕτως εὐκαταγώνιστοι. Βεβαίως ἀπόκλισις ἀπὸ τῆς περὶ σχήματος ἀρχῆς ταύτης ἐπεβάλλετο ἐνίστε, ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ἔπρεπε νὰ ἀναγκάζῃ, ὡς καὶ κατὰ τὸν Vegetius, ἡ διάπλασις τοῦ ἐδάφους. Οὕτω τὸ στρατόπεδον προσελάμβανε ἔστιν ὅτε σχῆμα ἑτερόμηκες ἢ τρίγωνον ἢ καὶ στρογγύλον². Ἐὰν δὲ ὁ τόπος δὲν ἦτο εὐρύχωρος διὰ τὴν ἀνετον στρατοπέδευσιν τοῦ ὅλου στρατεύματος, ἔπετρέπετο ἢ εἰς δύο μέρη καὶ ἢ κεχωρισμένως στρατοπέδευσις.

Ἐκαστον μέρος κατέλυεν εἰς μικρὰν ἢ καὶ μεγαλύτεραν ἀναλόγως τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους ἀπὸ τοῦ ἄλλου ἀπόστασιν λαμβάνον τὰ προσήκοντα ἀσφαλείας ἀπλήκτου μέτρα³.

Ὁ ὅλος χώρος περιωρίζετο, ὡς καὶ εἰς τὰ προγενέστερα τακτικά, ὑπὸ χάρακος καὶ τάφρου, διετέμενετο δὲ ὑπὸ τῶν σταυροειδῶς ἀγούσῶν ὁδῶν καὶ μονοπατίων, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ διαχωρίζουν τὰς μικροτέρας στρατιωτικὰς μονάδας ἀπ' ἀλλήλων.

Ἡ δύναμις, τὴν ὁποῖαν ὁ Ἀνώνυμος εἶχεν ὑπ' ὄψιν του, ἀνήρχετο εἰς 16 ταξιαρχίας⁴. Διηρεῖτο ἡ δύναμις αὕτη τῶν 16.000 ἀνδρῶν εἰς 4 ἴσα

¹ I σ. 2—3.

² I σ. 1, 18 ἐξ. VI σ. 14, 23 ἐξ.

³ VII σ. 16, 1 ἐξ.

⁴ Ἐκάστη ταξιαρχία εἶχε 500 ὀπλίτας, 200 ἀκοντιστάς καὶ 300 τοξότας. I σ. 1, 10 ἐξ. Περὶ ταξιαρχοῦ βλ. V. V a l d e n b e r g, Ταξιαρχος, Βυζ. Χρονικά 24 (1926) 134—137.

μέρη, ἕκαστον τῶν ὁποίων κατέλυε παραλλήλως τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ στρατοπέδου. Ἄνὰ δύο χιλιάδας ὀπλιτῶν κατελάμβανον ἑκάστην πλευρὰν ἰσταμένων δύο ὀπλιτῶν ἀνὰ ἑκάστην ὀργυιάν. Οὕτως ἡ ὄλη περίμετρος ἀνήρχετο εἰς 4000 ὀργυιῶν. Ὅπισθεν τῶν ὀπλιτῶν ἐλάμβανον θέσιν οἱ ἀκοντισταὶ καὶ οἱ τοξόται, τηρουμένης αὐστηρῶς τῆς τάξεως, ἣτις ἐκράτει καὶ κατὰ τὰς μάχας καὶ ὁδοιπορίας, ἐφ' ὅσον βεβαίως ἡ διάπλασις τοῦ ἐδάφους ἐπέτρεπε τοῦτο¹. Ἐκάστης ἐπὶ μέρους μονάδος ὁ ἐπὶ κεφαλῆς κατελάμβανε θέσιν μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν του. Πέριξ καὶ ἔσωθεν τοῦ χάρακος ἀφίνετο χῶρος κενὸς ἐκ 50 ὀργυιῶν, ἀφ' οὗ σημείου ἤρχιζον αἱ σκηναὶ τῶν πεζῶν². Τὸ κενὸν τοῦτο ἀφίνετο, ὅχι μόνον διότι οὕτως ἀπεφεύγοντο αἱ βολαὶ τῶν ἐχθρῶν ἐγγιζόντων τὸν χάρακα, ἀλλὰ καὶ διότι ἦτο ἀναγκαῖος πρὸς ἐγκατάστασιν τῶν «κερκίτων»³.

Ἡ βασιλικὴ σκηνὴ ἀνεπιτύσσετο εἰς τὸ μέσον⁴. Πέριξ αὐτῆς ἀφίνετο κενὸς χῶρος, ὅπου ἐκινουῦντο νύκτα καὶ ἡμέραν οἱ τῆς «κόρτης». Πέραν τοῦ κενοῦ τούτου χώρου πρὸς μὲν τὰ ἀριστερὰ ἐστήνετο ἡ σκηνὴ τοῦ «πρωτοβεστιαρίου», πρὸς δὲ τὰ δεξιὰ ἡ τοῦ ἐπὶ τῆς «τραπέζης». Ὅπισθεν τῆς σκηνῆς τοῦ πρωτοβεστιαρίου ἦτο ἡ θέσις τῶν σκηνῶν τοῦ φύλακος, τῶν κοιτωνιτῶν, τῶν ἐβδομαρίων καὶ τῶν λοιπῶν τῆς προσωπικῆς ὑπηρεσίας τοῦ βασιλέως. Ἐμπροσθεν τῆς βασιλικῆς σκηνῆς, πρὸς τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς μέρος—ἡ κατεύθυνσις τοῦ στρατοπέδου ἦτο πρὸς ἀνατολὰς—ἦτο ἡ θέσις τῆς σκηνῆς τοῦ ἀρχονταρείου, ἔμπροσθεν τῆς ὁποίας κατέλυον οἱ ἐπὶ τοῦ στάβλου τοῦ βασιλέως μετὰ τῶν βασιλικῶν ἵππων⁵. Ἐν συνεχείᾳ καθορίζεται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ ἡ θέσις ἐνὸς ἑκάστου στρατιωτικοῦ τμήματος. Ἀρχή, τῆς ὁποίας ἡ τήρησις αὐστηρῶς συνιστάται, ἦτο ἡ ἀνάπτυξις τῶν σκηνῶν τῶν ἱππέων ἐν τῷ μέσῳ τῶν πεζῶν⁶. Ταῦτα καταφαίνονται εἰς τὸ διάγραμμα, τὸ ὁποῖον ὁ Kulakovskij καὶ ὁ Grosse ἀνασυνέστησαν ἐν πάσῃ ἀκριβείᾳ εἰς τὰς μνημονευθείσας μελέτας αὐτῶν.

Καὶ οὕτω μὲν εἶχεν ἡ διάταξις τοῦ στρατοπέδου ὁσάκις ἡ δύναμις ἀνήρχετο εἰς 16 ταξιαρχίας. Ἐνίοτε ὁμως συνέβαινεν, ὥστε ὁ ἀριθμὸς νὰ εἶναι μικρότερος ἢ καὶ μεγαλύτερος. Ὁ ἀνώνυμος συγγραφεὺς διαλαμβάνει μόνον περὶ τῆς περιπτώσεως καθ' ἣν αὕτη ἀνήρχετο εἰς 12 μόνον

¹ I σ. 2, 8 ἐξ. X σ. 20, 11 ἐξ.

² I σ. 4, 18 ἐξ. καὶ VI σ. 14, 4 ἐξ.

³ III σ. 10, 18 ἐξ.

⁴ IX σ. 19, 17.

⁵ I σ. 5, 11 ἐξ.

⁶ VII σ. 16, 10 ἐξ.

ταξιαρχίας¹, ἡ δύναμις δὲ ἐκάστης συνέκειτο, ὡς καὶ προκειμένου περὶ 16 ταξιαρχιῶν, ἐκ 500 ὀπλιτῶν, 200 ἀκοντιστῶν καὶ 300 τοξοτῶν. Τότε, τοῦ σχήματος τοῦ στρατοπέδου τηρουμένου τετραγώνου, ὁ μηνσουράτωρ ἐμέτρει ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἀνωτέρω κεντρικοῦ σημείου διὰ τοῦ μνημονευθέντος σχοινίου πρὸς τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος 375 ὀργυιάς. Οὕτω τὸ μήκος ἐκάστης πλευρᾶς τοῦ στρατοπέδου περιοριζέτο εἰς 750 ὀργυιάς, καὶ πάλιν δηλαδὴ δύο ὀπλιταὶ ἀντεστοίχουν εἰς ἐκάστην ὀργυιάν. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν, ἴσχυον τὰ αὐτὰ ὡς καὶ ἐπὶ 16 ταξιαρχιῶν.

Κατὰ ταῦτα λοιπὸν ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ ἐρρῦθμιζε τὸ μέγεθος τοῦ στρατοπέδου ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν στρατιωτῶν του. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀναλογία τῶν ὑπὸ τὰς διαταγὰς του ἱππικῶν καὶ πεζικῶν δυνάμεων δὲν ἦτο πάντοτε ἡ αὐτὴ, εἶχε προβλεφθῆ ὁ τρόπος, καθ' ὃν εἰς παρομοίαν περιπτώσιν θὰ διετάσσοντο τὰ τοῦ στρατοπέδου. Οὕτως, ἐὰν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱπέων ἦτο μικρότερος τοῦ συνήθους, τοῦ δὲ πεζικοῦ πλήρης καὶ συνεπῶς χῶρος κενὸς θὰ παρέμενεν ἐντὸς τοῦ χάρακος, πρᾶγμα ἐπικίνδυνον διὰ τὴν ἀσφάλειαν, ἐπήρχετο περιορισμὸς τοῦ χώρου εἰς τὸ ἀπαραίτητον τασσομένων τριῶν ἀντὶ δύο ὀπλιτῶν ἀνὰ ὀργυιάν. Εἰς ἀντίθετον ὅμως περίπτωσιν, καθ' ἣν δηλ. τὸ πεζικὸν ἦτο ὀλίγον, περισσότερον δὲ τὸ ἱππικὸν καὶ ἐπομένως ὁ ὑπὸ δύο ὀπλιτῶν ἀνὰ ὀργυιάν δημιουργούμενος χῶρος ἦτο ἀνεπαρκής, ἐξευρίσκετο ὁ ἀναγκαιῶν διὰ τῶν ἡμίσεων ἀκοντιστῶν πασῶν τῶν ταξιαρχιῶν ἐνὸς ἐκάστου τούτων τασσομένου κατὰ μέτωπον πέντε ὀπλιτῶν².

Καὶ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀσφάλειαν τοῦ στρατοπέδου παρέχονται λεπτομερῶς. Τὸ στράτευμα προβαῖνον ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τῶν δουκατῶρων ἐφθάνεν εἰς τὸν πρὸς ἀπλήκευσιν ὑπὸ τῶν μηνσουρατῶρων κατὰλληλον κριθέντα τόπον. Ἐκ τῶν πρώτων μελημάτων τοῦ στρατηγοῦ ἦτο ἡ περίξ τοποθέτησις τῶν ἀπαραιτήτων φρουρῶν. Μέχρι τῆς ἀφίξεως τῶν μεταγωγικῶν (σάκκα) εἰς οὐδένα ἐπετρέπετο ὄχι μόνον νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ στρατόπεδον, ἀλλὰ καὶ ἐπ' ἐλάχιστον ν' ἀπομακρυνθῆ τῆς θέσεώς του³. Ἀφικθέντων τῶν μεταγωγικῶν, τότε μόνον ἤρχιζεν ἡ καθ' ὠρισμένην σειρᾶν εἴσοδος εἰς τὸ στρατόπεδον, ἐνῶ τρεῖς «τάξεις», ἀνὰ μία ἐξ ἐκατέρας πλευρᾶς καὶ ἡ τρίτη ἐκ τῆς ἐμπροσθοφυλακῆς παραμένουσαι ἔξω ἐξησφάλιζον τὰς κινήσεις, αἵτινες διενηροῦντο ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν

¹ κεφ. VI.

² κεφ. V.

³ Περὶ τῶν ποινῶν προβλέπουν οἱ Νόμοι Στρατιωτικοί, ἔκδ. W. A h s b u r n e r κεφ. δ', ἔκδ. E. Korzenszky κεφ. κβ' (Jus Graecoromanum, ἔκδ. 'I. καὶ Π. Ζέπου, τ. Β').

τοῦ ἀνωτάτου ἀρχηγοῦ. Ἀφοῦ ἐκάστη μονὰς κατελάμβανε τὴν οἰκίαν ἐν τῷ ἀπλήκτῳ θέσιν, ἐδίδετο τὸ σύνθημα τῆς κατασκηνώσεως, τῆς βασιλικῆς σκηνῆς πρώτης ἀναπτυσσομένης¹.

Τὸ στρατόπεδον, ἀκόμη καὶ διὰ μίαν νύκτα ἂν ἀνηγείρετο, ἔπρεπε νὰ ἀσφαλισθῇ ἐναντίον παντὸς ἐχθρικοῦ αἰφνιδιασμοῦ. Εἰς τοῦτο ἀπέβλεπεν ἡ ἀνόρουξις τάφρου διενεργουμένη ὑπὸ τοῦ πεζικοῦ. Ἐπρεπε δὲ αὕτη νὰ ἔχη βάθος 7—8 ποδῶν ἀποστενουμένη πρὸς τὰ κάτω, πλάτος δὲ κατὰ τὸ χεῖλος 5—6 ποδῶν. Τὸ ἀνασκαπτόμενον γῶμα ἀναρριπτόμενον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ἐσχημάτιζε πρόχωμα, τὸν χάρακα, ἐνισχυόμενον καὶ διὰ πασσάλων, λίθων κλπ.² Τὸ συνεχὲς τῆς τάφρου καὶ τοῦ χάρακος διεκόπτετο ὑπὸ τῶν ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς πυλῶν, ἐπειδὴ δέ, ὡς ἐλέχθη, τὸ μέγεθος τοῦ στρατοπέδου ἐποίκιλλεν ἀναλόγως τοῦ πλήθους τοῦ στρατεύματος, ὑφίστατο αὐξομείωσιν καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν πυλῶν. Οὕτως ἐπὶ στρατοῦ 16 ταξιαρχιῶν αἱ ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς πύλαι ἦσαν τρεῖς τὸν ἀριθμὸν, ἐνῶ ἐπὶ 12 ταξιαρχιῶν αὐταὶ ἐμειοῦντο εἰς δύο³. Ἐμπροσθεν τούτων ἡ τάφος καὶ ὁ χάραξ διεκόπτοντο εἰς πλάτος 8 ὀργυιῶν, ἐνῶ ἡ ὅλη διάταξις μιᾶς ἐκάστης προσελάμβανε σχῆμα Γ⁴.

Πέριξ τοῦ χάρακος ἐτοποθετοῦντο τρίβολοι, ἀνὰ ὀκτὼ τῶν ὁποίων ἔφερον ἕκαστος ὀπλίτης, προσδενόμενοι διὰ λεπτοῦ καὶ στερεοῦ σχοινίου εἰς σιδηροῦν σκόλοπα, ἀνὰ ἓνα τῶν ὁποίων ἔφερον ἐκάστη δεκαρχία, καὶ ὁ ὁποῖος ἐπηγνύετο εἰς τὸ ἔδαφος εἰς ἀπόστασιν 10 ὀργυιῶν ἀπὸ τῆς τάφρου. Λάκκοι, οἱ λεγόμενοι «ποδοκλάσαι» μετὰ τῶν ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν πηγνουμένων ὀξέων ξυλίνων σκολόπων, ἀνορουσόμενοι κατὰ διαστήματα πέριξ τῆς τάφρου, καθίστων τὴν προσέγγισιν τῶν ἐχθρῶν κατὰ τὴν νύκτα τὰ μάλιστα ἐπικίνδυνον. Ὅπως δὲ μὴ πίπτωσιν ἐκ τῶν ἰδίων ἀνδρῶν εἰς τὰς παγίδας ταύτας, ἐτοποθετοῦν σήματα π. χ. μικρὰν τάφρον, μικρὸν ἀνάχωμα ἢ καὶ σωρὸν λίθων.

Καὶ κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα οἱ Βυζαντινοὶ ἐχρησιμοποιοῦν τὸ ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἀωνύμου τοῦ 6ου αἰῶνος μνημονευόμενον μέσον, τὸ ὁποῖον καθίστα ἀδύνατον τὴν νύκτωρ προσέγγισιν ἐχθρῶν ἢ καὶ κατασκόπων, χωρὶς οὗτοι νὰ γίνωσιν ἀντιληπτοὶ ὑπὸ τῶν φρουρῶν. Ἦτο δὲ τοῦτο μικροὶ πάσσαλοι πηγνυόμενοι πέριξ τοῦ στρατοπέδου, ἔξωθεν τῶν τριβόλων, καὶ συνδεόμενοι διὰ σχοινίων ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκρέμαντο κωδωνίσκοι⁵.

¹ X σ. 22, 6 ἐξ.

² I σ. 4, 15 ἐξ.

³ I σ. 4, 11 ἐξ. καὶ VI σ. 14, 7 ἐξ.

⁴ I σ. 3, 25 ἐξ.

⁵ II σ. 9, 18 ἐξ. ἰδ. καὶ ἀνωτ. σ. 161.

Ἡ ἀσφάλεια τοῦ στρατοπέδου ἐνισχύετο κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτὸς καὶ διὰ τῆς τοποθετήσεως φρουρῶν, τῶν λεγομένων «κερκίτων». Οὕτως, ἐνῶ ἕκαστος τῶν ταξιαρχῶν ὠρίζε τοὺς ἄνδρας, οἵτινες θὰ ἐφυλάσσον τοὺς κοιμωμένους στρατιώτας τῆς μονάδος των, δύναμις ἑκατὸν ψιλῶν ὑπὸ τὸν «ὀπλιτάρχην», τοὺς ὁποίους οὕτως ἤλλασσε τὸ μεσονύκτιον δι' ἄλλων ἑκατὸν, ἀνελάμβανε τὴν φρούρησιν τοῦ στρατοπέδου ἐνδον τοῦ χάρακος, περιφερομένη εἰς τὸν μεταξὺ τούτου καὶ τῆς κατασκευῆς κενὸν χώρον¹.

Πλὴν ὅμως τῶν «κερκίτων» τῆς νυκτὸς ὑπῆρχον καὶ αἱ «βίγλαι» φρουροῦσαι ἡμέραν τε καὶ νύκτα ἔξω τοῦ χάρακος. Αὗται διακρινόμεναι εἰς «ἐσώβιγλα» καὶ «ἐξώβιγλα» συνέκειντο ἐξ ἀκοντιστῶν καὶ τοξοτῶν πεζῶν. Ἐκάστη ταξιαρχία ὑπεχρεοῦτο εἰς τὴν κατάρτισιν ἀνά πέντε ἐσωβίγλων καὶ ἐξωβίγλων. Τὰ ἐσώβιγλα συγκείμενα ἐξ ὀκτῶ ἀνδρῶν ἕκαστον ἀφίσταντο τοῦ μὲν χάρακος βολὴν τόξου ἢ καὶ τι περισσότερον, ἀπ' ἀλλήλων δὲ πεντήκοντα περίπου ὀργυιάς. Τὰ ἐξώβιγλα συγκείμενα ἐκ τεσσάρων ἀνδρῶν ἕκαστον, καλούμενα ἐντεῦθεν καὶ «τετράδια», ἐτοποθετοῦντο εἰς ἀπόστασιν βολῆς λίθου ἀπὸ τῶν ἐσωβίγλων, ἀπ' ἀλλήλων δὲ πεντήκοντα ὁμοίως ὀργυιῶν. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἱππέων ἐξελέγοντο ἄνδρες διὰ τὴν φρούρησιν τοῦ στρατοπέδου. Τούτων ὁμάδες ἐξ ἑξ ἀνδρῶν ἕκαστη ἐτοποθετοῦντο μακρότερον τῶν ἐξωβίγλων, τῆς ἀποστάσεως ἐξαρωμένης ἐκ τῆς διαπλάσεως τοῦ ἐδάφους, ἂν δηλ. ἦτο ὁμαλὸν μακρότερον. Ἐνίοτε ἐτοποθετοῦντο ἔτι πορρωτέρω φρουραὶ ἐκ τεσσάρων ἱππέων ἕκαστη «ἐξώβιγλα» ὁμοίως καλούμεναι. Εἰς περίπτωσιν ὅμως καθ' ἣν ὁ τόπος ἦτο δύσβατος καὶ δασώδης, ἢ φρούρησις τοῦ στρατοπέδου ἐπαφίετο εἰς τοὺς πεζοὺς μόνον, δι' ἱππέων δὲ ἐφυλάσσοντο αἱ ὁδοὶ καὶ αὗται οὐχὶ μακρὰν τοῦ «ἀπλήκτου», ἰδίως δ' ἐκεῖναι διὰ τῶν ὁποίων ἦτο δυνατὸν ὁ ἐχθρὸς νὰ ἐπιχειρήσῃ αἰφνιδιασμόν. Ὀλίγον πρὸ τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου ἅπασαι αἱ φρουραὶ τῆς νυκτὸς ἔπρεπε νὰ ἔχουν καταλάβει τὰς θέσεις των².

Ὁ συγγραφεὺς δὲν παρέλιπε νὰ διαλάβῃ καὶ περὶ μιᾶς ἀκόμη οὐσιώδους λεπτομερείας, τῆς «ἀποκινήσεως» τοῦ στρατοῦ ἐκ τοῦ «ἀπλήκτου». Τὴν ἡμέραν καθ' ἣν ὁ στρατὸς θὰ ἐγκατέλειπε τὸ στρατόπεδον, αἱ σάλπιγγες ἤχουν λίαν πρῶι καὶ ἐνωρίτερον τοῦ συνήθους δίδουσαι τὸ σύνθημα τῆς προετοιμασίας. Εἰδικαὶ τότε περίπολοι ἐφίππων στρατιωτῶν περιερχόμεναι τὰς ὁδοὺς τοῦ στρατοπέδου ἀπηγόρευον πᾶσαν κίνησιν «σαγμαρίων ἢ παριπαρατῶν». Τὸ μέτρον ἀπέβλεπεν, ὅπως, διατηρουμένων κενῶν τῶν

¹ III σ. 10, 10 ἔξ.

² κερ. IV σ. 11, 17 ἔξ.

ὁδῶν, ἢ κίνησις τῶν μαχίμων μονάδων πρὸς τὰς ἐξόδους καθίσταται εὐκόλος. Οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἔμπροσθοφυλακῆς, τῶν πλαγιοφυλακῶν καὶ τοῦ «σάκα» ἔσπευδον εἰς τὴν «κόρτην», ὅπως λάβουν τὰς διαταγὰς καὶ τὰς εὐχὰς τοῦ βασιλέως, ἐπιστρέφοντες δὲ εἰς τὰς μονάδας τῶν ἀνέμενον τὸ σημεῖον τῆς ἐκκινήσεως. Τοῦτο ἐδίδετο δι' ἐνὸς δευτέρου σαλπίσματος, ὁπότε ἐξήρχετο πρώτη ἢ ἔμπροσθοφυλακὴ, ἥτις, φθάνουσα εἰς ἀπόστασιν βολῆς τόξου ἢ καὶ δύο, ἴστατο. Ἡκολούθουν αἱ πλαγιοφυλακαί, αἵτινες, φθάνουσαι εἰς τὴν αὐτὴν ὡς καὶ ἡ ἔμπροσθοφυλακὴ ἀπόστασιν, ἕταντο ὁμοίως. Ἐνῶ ταῦτα συνέβαινον, ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ «σάκα» ἀπέστειλε στρατιωτικὴν δύναμιν πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν νώτων τῶν ἐξελθουσῶν δυνάμεων.

Μὲ τὸ δεύτερον ὁμοίως σάλπισμα ἤρχιζεν ἢ διάλυσις τῶν σκηνῶν, τῆς ἀρχῆς γινομένης ἐκ τῆς βασιλικῆς. Ὅπως ἡ πρώτη σκηνή, ἥτις θὰ ἠγείρετο, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ βασιλική, οὕτω καὶ ἡ πρώτη, ἥτις θὰ διελύετο, προκειμένου νὰ ἐγκαταλειφθῇ τὸ στρατόπεδον, προεβλέπετο ρητῶς, ὅπως εἶναι ἡ αὐτή.

Ἐν ἀναμονῇ τοῦ τρίτου καὶ τελευταίου σαλπίσματος ἐκκινήσεως, οἱ μεταγωγικοὶ ἐφόρτωνον τὰς ἀποσκευάς. Ὅταν δὲ τέλος τὸ τρίτον ἤχουν αἱ σάλπιγγες, ὁ βασιλεὺς προχωρῶν ἐν τῷ μέσῳ τῆς «κόρτης» καὶ ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ στρατοῦ, ἐξήρχετο τοῦ στρατοπέδου¹.

Διὰ τὴν ὅσον δὲ τὸ δυνατόν ἀρτιωτέραν τήρησιν τούτων, πρὶν ἢ ἀκόμη ὁ στρατὸς ἐξέλθῃ τῆς ἰδίας χώρας, ἐξησκεῖτο τρεῖς καὶ τετράκις εἰς τὸ στρατοπεδεύειν. Ὅμοίως ἐγίνοντο ἀσκήσεις πορείας στρατιᾶς².

ANNA KOMNHNH — I. KINNAMOS — N. XONIAΤΗΣ

Ἡ στρατιωτικὴ ζωὴ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐγνώρισε νέαν, τὴν καὶ τελευταίαν, ἀναλαμπήν. Οἱ τρεῖς πρῶτοι ἐκ τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν ἠγεμόνες ἐξησφάλισαν διὰ σειρᾶς νικῶν ἀνὰ τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Εὐρώπην τὰς τελευταίας δάφνας εἰς τὴν στρατιωτικὴν ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἐποχὴ αὕτη, ἀν καὶ διακρίνεται ἐπὶ πλουσίᾳ πνευματικῆ παραγωγῆς, οὐδὲν περὶ τακτικῆς μᾶς παρέδωκε. Προφανῶς οἱ τρεῖς Κομνηνοί, ἀντλοῦντες ἐκ τῶν ἤδη μνημονευθεισῶν τῆς μακεδονικῆς δυναστείας σχετικῶν πηγῶν, κατεπολέμουν τοὺς ἀπ' ἀνατολῶν, βορρᾶ καὶ δυσμῶν ἐχθρούς. Ὅσον ἀφορᾷ εἰδικῶς εἰς τὰ περὶ τοῦ στρατοπέδου, αἱ σποραδικῶς εἰς συγχρόνους συγγραφεῖς γινόμεναι μνεῖαι ἐπιβάλλουν νὰ

¹ κεφ. IX.² κεφ. XXX.

δεχθῶμεν, ὅτι πράγματι ἴσχυον καὶ τότε αἱ αὐταὶ ἀρχαί, οἶαι καὶ κατὰ τὸν 9ον— 10ον αἰῶνα. Οἱ συγγραφεῖς Ἄννα Κομνηνή, Ἰωάννης Κίνναμος καὶ Νικήτας Χωνιάτης ὁμιλοῦν περὶ παρεμβολῆς, χάρακος, τάφρου, ταφρείας.

Ἡ πορφυρογέννητος συγγραφεὺς ἐξιστοροῦσα τὰς πράξεις τοῦ πατρὸς της Ἀλεξίου Κομνηνοῦ καὶ διαλαμβάνουσα περὶ τῶν ἐπιτυχιῶν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ ἐναντίον τῶν εἰς τὴν Θράκην εἰσβαλόντων Πατρινάκων ἐπάγεται : «Ἐπὶ τρισὶν οὖν ἡμέραις αὐτοῦ που διαναπαυσάμενος (ὁ Ἀλ. Κομνηνός), ἐκεῖθεν ἀπάρας καταλαμβάνει τὴν Τζουρουλόν, σκοπήσας δέ, ὡς χρὴ μὴ ταχέως ἐκεῖθεν μεταστῆναι, *τάφρον ἀποχωρῶσαν* πρὸς τὸ ἀνατολικώτερον μέρος τοῦ πολιχνίου ταῖς προσούσαις αὐτῷ δυνάμεσι διορύξας, τὴν τε βασιλικὴν σκηνὴν καὶ τὰς σκευὰς ἀπάσας εἴσω τούτου κατέθετο, οἱ δέ γε Σκύθαι ἐπιόντες καὶ οὗτοι ἀγχοῦ που τοῦ πολιχνίου τούτου . . . τὸν χάρακα ἐπήξαντο . . . »¹.

Ὁ αὐτὸς αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος συνεχίζων τοὺς ἀγῶνάς του ἐναντίον τῶν τὴν Θράκην ληξιζομένων Πατρινάκων ἔφθασεν εἰς τὴν Αἶνον : «καὶ τηνικαῦτα ἐν ἀμφιρροῦτῳ εἰσελθὼν καὶ παραδραμὼν τὴν τοῦ ὄλου ποταμοῦ θέσιν καὶ τὴν ὄλην αὐτοῦ κοίτην κατασκεψάμενος ἐκατέρωθεν, καὶ διαγνοὺς, ὅποι τὸ στρατιωτικὸν καταθεῖναι βέλτιον, ἐπέστρεψε καὶ διὰ τῆς νυκτὸς τοὺς λογάδας συναγαγὼν τοῦ στρατεύματος, τὰ κατὰ τὸν ποταμὸν καὶ τὰ τούτου παρ' ἐκάτερα διηγείτο, καὶ ὡς χρὴ τὴν αὔριον διαπεράσαντας καὶ ἡμᾶς τὴν ὄλην περιαθρῆσαι πεδιάδα, καὶ ἴσως οὐκ ἀδόκιμος ὢν αὐτὸς ἡμῖν ὑποδείξω τόπον φανέεται, οὗ χρὴ τὰς σκηνὰς πῆξασθαι. τούτου δὲ πᾶσι συνδόξαντος, αὐγαζούσης ἡμέρας πρῶτος αὐτὸς τὴν περσῆαν κατέλαβε, καὶ οὕτως ἅπαν αὐτῷ συνέλειπετο τὸ στρατιωτικόν. καὶ μετὰ τῶν λογάδων αὐτῆς κατασκοπήσας τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ καὶ τὴν ὑπερκειμένην πεδιάδα, καὶ τὸν ἀρέσκοντα τόπον αὐτῷ ὑποδείξας αὐτοῖς, (ἀγχοῦ δὲ ἦν πολιχνίου τινὸς τοῦ οὐτωσὶ Χοιρηνοῦς ἐγγχωρίως ἐπονομαζομένου, ἐξ ἑνὸς μὲν μέρους ἔχοντος τὸν ποταμὸν, ἐξ ἑτέρου δὲ βαλτώδης ὢν), ἐπεὶ ἱκανὸν ὀχύρωμα καὶ πᾶσιν ὁμοῦ τοῖς στρατιώταις ἐφαίνετο, θᾶπτον *τάφρον* διορύξας, ἅπαν ἐκεῖ τὸ στράτευμα κατατίθησιν.»².

Ὡς καὶ ἕτερον χωρίον μαρτυρεῖ, ὁ Ἀλέξιος, ἀκολουθῶν προφανῶς τὴν ρητὴν ὑπόδειξιν τῶν τακτικῶν περὶ προτιμήσεως πρὸς στρατοπέδουσιν χωρίου φυσικῶς ὀχυροῦ, εἰς ἑτέραν ἐναντίον τῶν Πατρινάκων ὁμοίως ἐκστρατεῖαν καταλuei παρὰ τὰς ὄχθας ποταμοῦ. Οὕτως : «ἀναζέσας πρὸς μάχην καὶ τὴν Σιδηρᾶν μετὰ τῶν ταγμάτων διελθὼν τὸν *χάρακα* περὶ τὴν

¹ Ἄ ν ν α Κο μ ν η ν ή, Ἀλεξιάς, VII, 11, τ. 1 σ. 260, ἔκδ. A. Reifferscheid.

² Αὐτόθι, VIII, 3, τ. 2 σ. 8 ἔξ.

Βιτζίναν ἐπήξατο ποταμὸς δὲ οὗτος ἀπὸ τῶν παρακειμένων ὄρων ῥέων . . . τῇ δὲ μετ' αὐτὴν παρὰ τινα ποταμὸν ἔρχεται ἀγχοῦ τῆς Δρίστρας ῥέοντα καὶ ὡσεὶ σταδίους εἴκοσι πρὸς τοῖς τέσσαρσιν ἀπέχοντα κἀκεῖσε τὰς σκευὰς καταθέμενος τὸν *χάρακα* πῆγνυται.»¹ Καὶ πάλιν ὁ Ἀλέξιος ἐπεξελεθὼν ἐναντίον τοῦ τὴν Λάρισσαν πολιορκοῦντος Βοϊμούνδου εἰσῆλθεν εἰς Θεσσαλίαν «. . . ἐκεῖθεν δὲ καταλαβὼν ἑτέραν αὐθις κωμόπολιν Παλαβίτζαν συνήθως καλουμένην, ἀγχοῦ που τοῦ οὐτωσί πως καλουμένου ποταμοῦ † ῥέοντος διακειμένην, τὴν *σκηνὴν* κατέθετο, ἀποχρῶντα *τάφρον* διορύξας...»². Ἐπίσης τέλος ὁ Ἀλέξιος στρατεύων εἰς Μακεδονίαν ἐναντίον τοῦ Βασιλακίου κατέφυγε πρὸς στρατοπέδουσιν εἰς φυσικῶς ἀσφαλῆ χώρον εὐρισκόμενον μεταξὺ τῆς παλαιᾶς καὶ χαραδρῶδους ἀποβάσης κολίτης τοῦ Ἀξιοῦ καὶ τῆς νέας³.

Καὶ ἐπὶ Κομνηνῶν ὁ στρατὸς προβαίνων εἰς τὴν διὰ πολιορκίας ἐκπόρθειν ἐχθρικῆς πόλεως ὤφειλεν, ἀκολουθῶν παλαιὸν δίδαγμα τῶν τακτικῶν, νὰ ὀχυρωθῆ εἰς στρατόπεδον, τὸ ὁποῖον ἐκεῖ πλησίον θ' ἀνήγειρον. Οὕτως ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Κομνηνός, στρατεύων ἐναντίον τῶν Τούρκων τῆς Μ. Ἀσίας, «ἐπειδὴ τε πόλεως ἀγχοῦ Φιλαδελφείας ἦν, αὐτὸς μὲν αὐτῇ που *χάρακα* περιβαλὼν ἐστρατοπεδεύετο . . .»⁴. Ὁ αὐτὸς «βασίλευς εἰς τὴν Κιλικῶν παρελθὼν Μοψουεστίαν τε εἶλε, καὶ Ταρσοῦ καὶ Ἀδάνης περιγεγονῶς πρὸ Ἀναζάρβου τὸν *χάρακα* πῆγνυται»⁵.

Παρὰ τοῦ Ἰωάννου Κιννάμου⁶ πληροφοροῦμεθα, ὅτι καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του Ἰσχυον παρὰ τῷ βυζαντινῷ στρατῷ αἱ περὶ σαλπίσματος μὲ τὴν ἐπέλευσιν τῆς νυκτὸς διατάξεις τῶν τακτικῶν, ἀλλὰ μὲ ἰδιάζουσιν ἔννοιαν, τῆς ὁποίας, ὅσον τοῦλάχιστον ἠδυνήθημεν νὰ ἐξακριβώσωμεν, οὐδεμίαν μνεῖα γίνεται εἰς τὰ τακτικά. Οὕτως ἐπεκράτει, ὅσας ὁ στρατὸς ὠδεύειν εἰς πόλεμον καὶ «εἶπου διατριβὴν ποιεῖσθαι χρεῶν τὸν στρατόν, σάλπιγγα τῆς ἡμέρας ἀλαλάζειν ὀψέ, καὶ σύνθημα τοῦτο τοῖς πλήθεσι γίνεται τοῦ καὶ τὴν ἐξῆς πρὸς ἐκείνῳ διακαρτερῆσαι τῷ χώρῳ». Τὸ ἔθος τοῦτο ἐχρησίμευσεν ὡς τέχνασμα εἰς τὸν Ἰωάννην Κομνηνὸν στρατεύοντα ἐναντίον τῶν Σλάβων τῆς Δαλματίας. Ὁ αὐτοκράτωρ εὐρεθεὶς αἴφνης ἐστρατοπεδευμένος οὐχὶ μακρὰν τοῦ στρατοπέδου τῶν ἀντιπάλων διέταξε τὸ ἑσπέρας νὰ σαλπίσουν πεπορθῶς, ὅτι οἱ ἐκεῖ πλησίον ἐστρατοπεδευμένοι ἐχθροί, ἐν γνώσει τελοῦντες τῆς σημασίας τοῦ

¹ Αὐτόθι, VII, 3, τ. 1 σ. 233.

² Αὐτόθι, V, 5, τ. 1 σ. 169.

³ Αὐτόθι, I, 7, τ. 1 σ. 4, 28 ἐξ.

⁴ Αὐτόθι, I, 7 σ. 16. Πβ. καὶ IV, 9 σ. 148—149 καὶ 154.

⁵ Αὐτόθι, III, 7 σ. 106.

⁶ Ἰω. Κιννάμου, Ἱστορ. I, 2 σ. 5, ἐκδ. Βόννης.

τοιούτου σαλπίσματος, θὰ ἐπίστευον, ὅτι τὴν ἐπομένην θὰ παρέμενον οἱ Βυζαντινοὶ εἰς τὴν θέσιν των. Παραλλήλως ὁμοῦ κατέστησεν εἰς τοὺς ὑπ' αὐτὸν γνωστὰς τὰς πραγματικὰς σκέψεις του. Πράγματι δὲ ὁ κατὰ τὴν ἐπομένην πρωΐαν διενεργηθεὶς ἐναντίον τῶν Δαλματῶν αἰφνιδιασμός ἐπέτυχε πλήρως.

Ὑπὸ τοῦ Νικήτα Χωνιάτου ἐξαίρεται μεταξὺ ἄλλων προσόντων τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Κομνηνοῦ καὶ τὸ ὅτι «σὺν κόσμῳ καὶ τάξει τοὺς σταθμοὺς ὁ βασιλεὺς ἐτίθετο, βάλλων χάρακας»¹.

Ἴσως δὲν στερεεῖται γενικῆς διὰ τὴν τότε ὄλην στρατιωτικὴν κατάστασιν σημασίας συμβάν τῆς βασιλείας Ἰσαακίου Ἀγγέλου (1185—1195), ἀναγόμενον εἰς τοὺς ἀγῶνας τοῦ Βυζαντίου ἐναντίον τῶν ὑπὸ τοὺς ἀδελφὸς Πέτρον καὶ Ἀσάν ἀποστατησάντων Βλάχων καὶ Βουλγάρων καὶ τὸ ὅποῖον μᾶς διέσωσεν ὁ Νικήτας Χωνιάτης². Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰσαάκιος ἐπελθὼν ἐναντίον τῶν ἐπαναστατῶν τοῦ Αἴμου κατέβαλεν αὐτούς. Ἐφαρμόσας δὲ σκληρὰ ἀντίποινα «εἰς πλατύτερον μᾶλλον ἐπῆρε τοὺς βαρβάρους κατὰ Ῥωμαίων μυκτῆρα καὶ πλειόνως ἠρρένωσεν». Ἐνῶ δὲ ὁ αὐτοκράτωρ εἰσήρχετο εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ἀσάν διέβησαν ἐκ νέου τὸν Δούναβιν, πέραν τοῦ ὁποίου εἶχον διαφύγει, τυχόντες ὁμοθυμῶν καὶ θερμῆς ἐκ μέρους τῶν ὁπαδῶν των Βουλγάρων καὶ Βλάχων ὑποδοχῆς. Τὸ ἐπαναστατικὸν κίνημα ἔλαβε ταχέως διαστάσεις καὶ ὁ αὐτοκράτωρ ἔσπευσε νὰ ἀποστείλῃ τὰς ἀναγκαιούσας πρὸς καταστολὴν δυνάμεις ὑπὸ τὸν θεῖόν του σεβαστοκράτορα Ἰωάννην. Τοῦτον, ἂν καὶ ἔσχεν ἀξιολόγους ἐπιτυχίας, ἀνεκάλεσεν ὑποπευόμενος «βασιλειᾶν», τὴν δὲ ἀρχηγίαν τοῦ στρατοῦ ἐνεπιστεύθη εἰς τὸν καίσαρα Ἰωάννην Καντακουζηνόν, γαμβρὸν ἐπ' ἀδελφῆ. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ κῶδιξ Β πληρέστερον παραθέτει τὰ τῆς ἀποτυχίας τοῦ νέου στρατηγοῦ καὶ τὰ αἷτια. Ὁ Καντακουζηνὸς ὢν ἀνδρεῖος καὶ δόκιμος εἰς τὰ πολεμικὰ ἀπέδειξεν ὑπερβολικὴν αὐτοπεποίθησιν. Ὅθεν «τοὺς βαρβάρους ὁ καίσαρ ἀκούων ἐν ὄρεσι διάγειν καὶ μὴ εἰς τὸν κάμπον κατέρχεσθαι, μὴ διαλογισάμενος ὅτι διὰ τὴν αὐτῶν ἀνάπαυσιν καὶ ἀσφάλειαν ἐν τοῖς τοιούτοις εὐρίσκονται ὄρεσιν, ἀλλὰ δειλίαν τοῦτο κρίνας αὐτῶν, μέσον τοῦ κάμπου ἐποίει τὰ αὐτοῦ κατονοτόπια, μήτε φυλακὰς ἔχων ἀκριβεῖς ἢ βίγλας, μήτε μὴν βάλλων χάρακα. νυκτὸς οὖν αὐτῷ οἱ βάρβαροι ἐπιθέμενοι, μόλις αὐτὸς διασώζεται . . . νικηθέντων οὖν οὕτω τῶν Ῥωμαίων καὶ φευγόντων ἠρπάγησαν παρὰ τῶν βαρβάρων αἱ κατωῦναι αὐτῶν.»

¹ Ἱστορία, σ. 231, ἔκδ. Βόννης. Ὁ κῶδιξ Β παρέχει «χάρακας βάλλων καὶ τὰ κατ' οὐνοτόπια ἐμμέτρως ποιούμενος . . . ».

² Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 485 ἔξ. καὶ 489.

ΨΕΥΔΟΚΩΔΙΝΟΥ, ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΟΦΦΙΚΙΑΛΙΩΝ

Ἄφ' ἧς ὁμως ἡ Κωνσταντινούπολις ἤλλαξε διὰ πρώτην φορὰν κύριον (1204), ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἔλαβεν ἔναντι τῶν ἐχθρῶν τῆς θέσειν ἀποκλειστικῶς ἀμυντικὴν. Αἱ μετακινήσεις μεγάλων στρατιωτικῶν δυνάμεων τοῦ παλαιοῦ καιροῦ περιορίσθησαν εἰς τὸ ἐλάχιστον, ἡ δὲ ἀσφάλεια τῆς χώρας ἔναντι τῶν ἐχθρῶν, ἐπετεύχθη διὰ τῆς ὀχυρώσεως ἐπικαίρων θέσεων. Τὰ ἀνὰ πᾶσαν χαράδραν καὶ ὑψωμα μακρὰν τῶν πόλεων φρούρια ἀπετέλουν τὸ ἐνδιαίτημα τῶν προφυλακῶν (βιγλῶν). Εἰς τὴν νέαν ἀμυντικὴν πολιτικὴν λοιπὸν τοῦ Βυζαντίου πρέπει ἀκριβῶς νὰ ζητηθῆ ἡ ἐξήγησις τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ κάστρων τῆς Φραγκοκρατίας, οὐχὶ δὲ μόνον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φεουδαρχίας ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας, ὡς γενικῶς πιστεύεται. Ἐπεκράτησε πλέον τὸ σύστημα τῶν μονίμων φρουρῶν τῶν κάστρων, ὅπου ἐπὶ πλέον πᾶσα μετακινουμένη μεγαλυτέρα στρατιωτικὴ δύναμις κατὰ προτίμησιν ἐξίτηι καταφύγιον. Οὕτως ἐπίσης, νομίζω, πρέπει νὰ ἐρμηνευθῆ ἡ λίαν ἀραιὰ ὑπὸ τῶν συγγραφέων, ἐξιστορούντων πολεμικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς των, μνεῖα περὶ στρατοπέδου (ἀπλήκτου) κλπ., ὡς τοῦτο γίνεται εἰς παλαιότερους συγγραφεῖς.

Τὰ στρατιωτικὰ πράγματα οὐχ ἦττον ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν τῶν Φράγκων. Μεταξὺ ἄλλων τὸ στρατόπεδον (χάραξ), ἀποβαλὸν τὸ παλαιότερον ὄνομα ἀπλήκτον, προσέλαβε τὸ φραγκικῆς προελεύσεως *κατούνα*, ἐξ οὗ καὶ τὸ *κατουνοτόπιον*.

Περὶ «κατουνοτοπίου» λοιπὸν γίνεται λόγος εἰς τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ τῆς ἐν τῷ φροσσάτῳ τοῦ μεγάλου δομεστίκου ὑπηρεσίας, τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου τῆς βίγλης, τοῦ ἐπὶ στρατοῦ καὶ τοῦ μεγάλου ἀδνουμιστοῦ» ιστ' κεφ. τοῦ Κωδινού¹. Ὁ Κωδινὸς συντάσσει τὸ πρωτόκολλον τῆς ζωῆς τῶν ἀνακτόρων κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα καὶ ἐπεκτεινόμενος εἰς τὰ τῆς ἐθιμοτυπίας ἐν τῷ στρατοπέδῳ, ὁσάκις παρίστατο ὁ αὐτοκράτωρ, παρασύρεται καὶ μᾶς παρέχει τὰς τελευταίας εἰδήσεις περὶ τῶν κατὰ τὴν στρατοπέδουσιν ἰσχυόντων. Κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τοῦ Βυζαντίου αἱ ἐσωτερικαὶ ἀνωμαλῖαι, αἱ ἀλλεπάλληλοι ὑφαρπαγαὶ τοῦ θρόνου, ἡ ἔλλειψις ἐμπιστοσύνης ἀπέναντι καὶ τῶν στενωτέρων συγγενῶν, ἠνάγκαζον τοὺς αὐτοκράτορας νὰ μὴ ἀπομακρύνωνται, εἰ δυνατὸν οὐδέποτε, τῆς πρωτεύουσῃς. Τοὺς πολέμους διεξήγον διὰ τοῦ μεγάλου δομεστίκου, ὅστις προϊστάτο πλέον μονίμως τοῦ στρατεύματος. Ἡ κατάστασις δὲ αὕτη εἶχε τόσον σταθεροποιηθῆ, ὥστε ὁ μέγας δομέστικος εἶχε τὴν πρωτοβουλίαν ἀκόμη καὶ ἂν ὁ αὐτοκράτωρ παρευρίσκετο².

¹ Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ὀφφικίων τῆς Μ. Ἐκκλησίας, σ. 83—85, ἔκδ. Βόννης.

² Αὐτόθι, σ. 88, 7 ἔξ. Περὶ τοῦ θεσμοῦ τοῦ μεγ. δομ. ἴδ. αὐτόθι, σ. 17, 8 ἔξ. 28 ἔξ.

Αἱ σχετικαὶ πληροφορίαι μὲ τὸ θέμα μας εἶναι ὀλίγαι, ἀναφερόμε-
 ναί μόνον εἰς τὴν ἀναζήτησιν τοῦ καταλλήλου πρὸς στρατοπέδευσιν χώ-
 ρου, τὴν ἐκεῖ ἀφίξιν τοῦ στρατοῦ καὶ τὴν ἐγκατάστασιν φρουρῶν. Ἡ ἀξι-
 οσημειώσεως εἶναι, ὅτι οὐδεμίαν μνηεὶα χάρακος καὶ ἐσωτερικῆς διατάξεως γί-
 νεται. Πάντως τὰ παρεχόμενα στοιχεῖα μᾶς καθιστοῦν προφανεῖς τὰς
 ἐπελθούσας μεταβολάς. Ὁ στρατός, ὁδεύων ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ μεγάλου
 δομestίκου, ἦτο ἐνίοτε ἠναγκασμένος νὰ καταλύσῃ εἰς ἀναπεπταμένον
 χῶρον ἐκτὸς πόλεως ἢ φρουρίου. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἀρμόδιος
 ἐπὶ τούτῳ ἀξιωματικὸς «ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ»¹ λεγόμενος προαπήρχετο
 εἰς ἀναζήτησιν τοῦ καταλλήλου πρὸς στρατοπέδευσιν τόπου, τοῦ «κατου-
 νοτοπίου» λεγομένου. Τὴν τελικὴν ὁμως περὶ τῆς καταλληλότητος τούτου
 γνώμην ἐπεφύλασεν ὁ μέγας δομestικός δι' ἑαυτὸν. Δυστυχῶς τὰ γνωρί-
 σματα, τὰ ὁποῖα τόπος τις ἔπρεπε νὰ συγκεντρῶνῃ ὅπως κριθῆ κατά-
 ληλος καὶ τὰ ὁποῖα τὰ παλαιὰ τακτικὰ ἐπιμελῶς ἀναφέρουν, δὲν παρα-
 δίδονται ὑπὸ τοῦ Κωδινοῦ. Φρονοῦμεν, ὅτι, ἐπειδὴ αἱ ἀρχαὶ τῆς πολεμι-
 κῆς τέχνης δὲν μετεβλήθησαν καὶ δὴ ἐφ' ὅσον τὰ ὄπλα ἔμειον τὰ αὐτά,
 τὰ αὐτὰ θὰ ἴσχυον καὶ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Ὁ «ἐπὶ τοῦ στρατοῦ»
 ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν μὴνσωρα καὶ μηνσουράτωρα, μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἡ
 δικαιοδοσία του περιορίζεται μόνον εἰς τὴν ὑπόδειξιν τοῦ καταλλήλου
 χώρου. Τὸν καθορισμὸν τῆς θέσεως ἑνὸς ἐκάστου τμήματος (φλαμμοῦλου)
 ἐφύλασσε καὶ πάλιν δι' ἑαυτὸν ὁ μέγας δομestικός², ἐργασία ἣτις, ὡς
 εἶδομεν, ἀνῆκεν ὁμοίως εἰς τοὺς μὴνσωρὰς καὶ μηνσουράτωρας. Τοῦ
 κατουνοτοπίου ἐκλεγέντος, ἐκάστη στρατιωτικὴ μονὰς κατελάμβανε τὴν
 θέσιν τὴν ὁποῖαν ὁ μ. δομestικός καθώριζεν, ἀπαγορευομένου πρότερον
 αὐστηρῶς ὅπως οἱ ἄνδρες ἀφιππεύουν ἢ ἀποθέσουν τὰ ὄπλα³. Ἡ ἀσφά-
 λεια τῆς κατασκηνώσεως ἐπαφίετο, κατὰ τὸν Κωδινόν, εἰς τὰς ἐγκαθι-
 σταμένας βίγλας ἡμερινὰς τε καὶ νυκτερινὰς. Τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην ἀνέ-
 θετεν ὁ μ. δομestικός εἰς εἰδικὸν ἀξιωματικόν, τὸν ἐπὶ «τῆς βίγλης μέγαν
 δρουγγάριον» λεγόμενον. Οὗτος, πρὶν ἢ ἀκόμη τὸ στρατεύμα καταλύσῃ,
 ἀπῆρχετο πρὸς ἐγκατάστασιν τοῦ «ἡμεροβίγλιου», τῶν φρουρῶν δηλ.
 τῆς ἡμέρας, εἰς θέσεις τὰς ὁποίας ὁ μ. δομestικός θὰ ὑπεδείκνυε. Τὸ
 «ἡμεροβίγλιον» ἀνετίθετο εἰς ἐλαφρῶς μὲ τόξα ὠπλισμένους στρατιώτας.
 Κατὰ τὸ δειλινὸν ὁ αὐτὸς μέγας δρουγγάριος ἀπερχόμενος πρὸς τοὺς διὰ
 τὰς βίγλας τῆς νυκτὸς ὀρισθέντας διέτασσε νὰ ἐτοιμασθοῦν καὶ νὰ
 δώσουν τροφήν εἰς τοὺς ἵππους, λέγων ἐπὶ λέξει: «ἄρχοντες, ἐτοιμά-

¹ Αὐτόθι, σ. 10 καὶ 23.

² Αὐτόθι, σ. 83—84.

³ Αὐτόθι, σ. 84, 2 ἐξ.

σθῆτε, δειπνήσατε, καὶ δότε τροφήν τοῖς ἵπποις». Ἡ τελευταία φράσις δὲν φαίνεται, ἂν ἀφορᾷ μόνον εἰς τοὺς ἐπὶ κεφαλῆς τῶν τμημάτων τῶν πρὸς νυκτερινὴν φρουρὰν ἐκλεγέντων ἢ γενικῶς δηλοῖ ὅτι ἡ φρουρὰ τῆς νυκτὸς διενηργεῖτο ὑπὸ ἱππέων μόνον. Πάντως σαφῶς ἀναγράφεται, ὅτι οἱ τοξόται φρουροὶ τῆς ἡμέρας «οὐδαμῶς κατὰ τὴν νύκτα βιγλίζουσι». Ἐπελθούσης τῆς στιγμῆς ὁ δρουγγάριος τῆς βίγλης ὠδήγει τοὺς νυκτοφρουροὺς ἐκτὸς τοῦ στρατοπέδου καὶ ἔτασεν εἰς τὰς καταλλήλους θέσεις.—Τὴν τελευταίαν ταύτην ἐργασίαν ἐτέλει ὁσάκις τοῦτο εὑρισκεν ἀναγκαῖον αὐτὸς ὁ μ. δομῆστικός.— Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτὸς ὁ αὐτὸς μ. δρουγγάριος τῆς βίγλης ἦτο ἐπιφορτισμένος μὲ τὴν παρακολούθησιν (ἔφοδον) τῶν φρουρῶν¹. Τῆς ὑποχρέωσως νυκτερινῆς φρουρᾶς οὐδεὶς τῶν ἀξιωματικῶν μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἀνδρῶν ἀπηλλάσσετο, μηδ' αὐτῶν τῶν υἱῶν τοῦ αὐτοκράτορος ἐξαιρουμένων².

Ἐπικειμένης τῆς ἐκκινήσεως, τὸ πρὸς τοῦτο σάλπισμα ἐδίδετο ἐκ τῆς σκηνῆς τοῦ μ. δομῆστικού, ἀκόμη καὶ ἐν ἡ περιπτώσει ὁ βασιλεὺς παρευρίσκειτο.—Ἄλλοις λόγους ἐξετέθη ἀνωτέρω.—Ἄλλοι δὲ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅλον παράγγελμα τῆς παρατάξεως ἐκράτει ὁ μ. δομῆστικός, τοῦ βασιλέως περιοριζομένου νὰ «ἐπικρίνη» τὴν ὅλην κατάστασιν. Ἡχῆσαντος τοῦ σαλπίσματος τῆς ἐκκινήσεως, οὐδενὸς «ἄρχοντος» τὸ φλάμμουλον ἐπετρέπετο ν' ἀναπετασθῆ πρὸ τοῦ βασιλικοῦ. Ἐξαίρεσιν πάλιν ἀπετέλει τὸ τοῦ μ. δομῆστικού, δικαιομένου ν' ἀναπετάσῃ τοῦτο καὶ πρὸ τοῦ βασιλικοῦ³.

*
* *

Κατὰ τὴν ἔκθεσιν τῶν περὶ στρατοπέδου ἠκολουθήσαμεν τὴν χρονολογικὴν τάξιν τῶν σχετικῶν πηγῶν. Ὁ τρόπος οὗτος, καίτοι ἄχαρις προεκρίθη, καθόσον οὕτω καθίσταται δυνατὴ ἡ παρακολούθησις τῆς ἐξελξεως καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ὅλου ζητήματος, παρεχομένης συνάμα μιᾶς εἰκόνης τῆς σχετικῆς στρατιωτικῆς φιλολογίας τῶν Βυζαντινῶν. Ἐλπίζομεν, ἐξ ὧν ἀνωτέρω παρετέθησαν, ὅτι ὁ ἀναγνώστης θὰ δυνηθῆ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν περὶ στρατοπέδου, σημαντικοῦ κεφαλαίου τῆς στρατηγικῆς τέχνης, ἰσχυόντων. Ἐντεῦθεν καθίσταται φανερόν, ὅτι τὰ περὶ στρατοπέδου διδάγματα τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ῥωμαίων εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἀνεσύροντο εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, ὁσάκις τὰ στρατιωτικὰ πράγματα τοῦ Βυζαντίου διήρχοντο κρίσιν.

¹ Αὐτόθι, σ. 84.

² Αὐτόθι, σ. 85 ἐξ.

³ Αὐτόθι, σ. 83, 8 ἐξ.

Ἡ ἐμμονὴ αὕτη δὲν ἐνέχει ποσῶς τὴν ἔννοιαν ἀδυναμίας πρὸς ἀναζήτησιν καὶ ἀνεύρεσιν νέων μεθόδων, καθόσον ἄλλως τε, διαρκουῦντος τοῦ μακροαἰώνου βίου τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, οὐδεμίᾳ ἐπῆλθε ριζικὴ μεταβολὴ εἰς τὴν τέχνην τοῦ πολέμου. Ἐν χρήσει παρέμενον τὰ ἀγχιμάχα ὄπλα, ὁ δὲ πόλεμος ἐκρίνετο εἰς συγκρούσεις ἐκ τοῦ συστάδην. Οὐχ ἦττον ὅμως, ὁτιδήποτε αἰ ἐκάστοτε παρουσιαζόμενα νέα συνθῆκαι ἐπέβαλλον, ἀνεζητεῖτο καὶ ἀνευρίσκετο. Οὔτω τὰ μόνιμα κατὰ μῆκος τῶν στρατιωτικῶν ὁδῶν στρατόπεδα εἶναι ἐπινόησις βυζαντινὴ. Ἐπίσης ἡ ἐσωτερικὴ διαχάραξις τοῦ στρατοπέδου προσηγομιζέτο πρὸς τὴν ἐκάστοτε συγκρότησιν τοῦ στρατεύματος, ἣτις δὲν παρέμενε πάντοτε ἡ αὕτη. Ὅταν, ὡς γνωστόν, αἱ βαρβαρικαὶ ὄρδαι ἔφιπποι καὶ ἐλαφρῶς ὀπλισμένα εἰσέβαλον εἰς τὸ κράτος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦτο ἀναπροσαρμοσθὲν ἠῤῥησε τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐλαφρῶς ὀπλισμένων ἱππέων καὶ ἐμείωσε τὸν τῶν πεζῶν. Ἀλλὰ τότε καὶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ στρατοπέδου διερροθμίσθη ἀναλόγως. Καὶ εἰς ὅ,τι δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀσφάλειαν τοῦ στρατοπέδου παρουσιάζει αὕτη νέα ἄγνωστα μέχρι τότε στοιχεῖα, ὡς εἶναι οἱ κωδωνίσκοι, οἱ ποδοκλάσται, ἢ κατὰ μῆκος τοῦ χάρακος πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ στρατοπέδου παράταξις τῶν ἀμαξῶν, ἢ ἐνίσχυσις τῆς ἀμύνης τῶν πυλῶν διὰ διορύξεως τάφρου καὶ ἀνεγέρσεως χάρακος κἄλ.

Γ. ΚΟΛΙΑΣ